

'EEN ALTEN WONDERLIJCKEN STRUCTURE ENDE FORTRESSE'

DE BLAUWE TOREN VAN KAREL DE STOUTE IN GORINCHEM

MERLIJN HURX

Op 25 november 2016 haalden opgravingen aan de Duveltjesgracht in Gorinchem het landelijke nieuws. De website van de NOS meldde dat de archeologische resten van een deel van de middeleeuwse verdedigingswerken vermoedelijk afkomstig waren van de Blauwe Toren.¹ Dit kasteel, dat in de jaren zestig en zeventig

van de vijftiende eeuw tussen de middeleeuwse stad en de Merwede werd gebouwd door Karel, graaf van Charolais – die als hertog van Bourgondië de bijnaam 'de Stoute' zou krijgen – spreekt nog steeds tot de verbeelding. De vondst zorgde in Gorinchem tot beroering onder inwoners en enkele burgers kwamen al snel in actie om de resten veilig te stellen voor het nageslacht. De bouw van een hotel, dat de aanleiding vormde van de opgravingen, moest worden opgeschort voor verder onderzoek en door middel van een petitie, die binnen

▲ 1. Willem Schellinks (toegeschreven), stadsgezicht van Gorinchem vanaf de Wolferse dijk, tweede helft zeventiende eeuw (Rijksmuseum Amsterdam)

anderhalve maand bijna tweeduizend keer werd ondertekend, wilde men de gemeente kenbaar maken dat de vondsten toegankelijk gemaakt moesten worden voor het publiek. De actie had succes en in het voorjaar van 2017 werd bekend dat de vergunninghouder het ontwerp wil aanpassen om de archeologische vondsten te integreren in het hotelontwerp.²

Het is opmerkelijk hoe sterk de Blauwe Toren lokaal verankerd zit in het collectieve geheugen, temeer omdat het kasteel tussen 1578 en 1600 met de grond gelijk werd gemaakt voor de aanleg van de nieuwe vestingwerken van de stad. De vroege afbraak heeft eraan bijgedragen dat er nauwelijks iets over het kasteel bekend is, maar zonder twijfel was het een van de meest bijzondere kastelen ooit gebouwd in Nederland. Het kasteelcomplex was afgescheiden van de stad door een gracht en bestond uit een neer- en een bovenhof en een hoofdburcht die ook door water van elkaar gescheiden waren. De hoofdburcht, in de zuidwestelijke hoek van het complex, vormde het markantste onderdeel van het kasteel. Deze enorme ronde toren, de eigenlijke Blauwe Toren, ontleende zijn naam aan het feit dat de mu-

ren bekleed waren met blauwe hardsteen. Typologisch doet de toren denken aan een uit de kluiten gewassen ronde donjon, zoals die vanaf de dertiende eeuw in grote delen Europa werden gebouwd, maar in tegenstelling tot dit traditionele type had de Blauwe Toren een binnenplaats met daaromheen gegroepeerd de representatieve woonvertrekken.³ Een dergelijke dispositie is uiterst zeldzaam en sluit het meest aan bij de ruimtelijke indeling van kastelen in Zuid-Europa als Castel del Monte in Apulië en Castell de Bellver op Mallorca.

Hoewel de Blauwe Toren geregeld in literatuur over kastelenbouw figureert en wordt gezien als een eindpunt in de ontwikkeling van verdedigbare residentiële kastelen, is het aantal wetenschappelijke studies over het complex gering.⁴ De eerste aanzet tot een beter begrip van het kasteel werd gegeven door George Labouchère in zijn beschrijving van de monumenten in Gorinchem uit 1931.⁵ Hierin werd het gebouw kort behandeld, maar zijn analyse leunde voornamelijk op een beschrijving van het kasteel in Abraham Kemps kroniek *Leven der Doorluchtigen Heeren van Arkel...* uit

2. Jacob van der Ulft, de Blauwe Toren met voorburcht gezien vanaf de Merwede, midden zeventiende eeuw (Rijksmuseum Amsterdam)

1656.⁶ Kemp gaf weliswaar een vrij gedetailleerd beeld van het complex, maar zijn beschrijving dateert van ruim na de afbraak en de betrouwbaarheid ervan valt sterk te betwijfelen. Twee monografische studies over de Blauwe Toren zijn van recenter datum. Een beknopt artikel van Martin Veen, gepubliceerd in 1998 in het tijdschrift *Oud-Gorcum* geeft een korte beschrijving van het kasteel aan de hand van oude iconografische bronnen en Kemps kroniek.⁷ De uitvoerige studie van Reinier van der Lof, een niet uitgegeven scriptie uit 1983, beoogde net als Veens artikel een stand van kennis te geven en probeerde ook op basis van geschreven en iconografische bronnen tot een reconstructie van het kasteel te komen.⁸

Tot nu toe beperkte het onderzoek zich overwegend tot de beschrijving van Kemp en de bestudering van iconografische bronnen in het Regionaal Archief Gorinchem, het Gorcums Museum en het Nationaal Archief in Den Haag. Het is opvallend dat systematisch archiefonderzoek naar de Blauwe Toren niet eerder werd ondernomen, hoewel bekend was dat er in het Nationaal Archief twee rekenboeken met aangehechte bestekken bewaard zijn gebleven. De stukken betreffen een tweede grote bouwcampagne voor de opbouw

van de toren naar het ontwerp van Rombout Keldermans in de jaren twintig van de zestiende eeuw. Gegevens over de eerste bouwcampagne ontbraken geheel, maar recent ontdekt archiefmateriaal in de Archives départementales du Nord in Lille (Rijsel) biedt verschillende belangwekkende details over de bouwgeschiedenis, ruimtelijke indeling en architectonische details van de toren.

Dit artikel begint met een korte beschrijving van het kasteel aan de hand van de iconografische en geschreven bronnen, waarna er aandacht besteed zal worden aan de ambitieuze bouwplannen van Karel en de grote ronde toren in het bijzonder. In de daaropvolgende twee paragrafen worden de planningsfase en de bouw van de toren behandeld. Daarna wordt ingegaan op de belangrijkste ontwerper van het kasteel, Jean Marchant, en vervolgens komen in de laatste paragraaf de residentiële functie van de toren, de uitzonderlijke vormgeving en het belang van het kasteel voor Karel de Stoute aan de orde.

ICONOGRAFISCHE EN GESCHREVEN BRONNEN

Het beperkte bronnenmateriaal en enkele fantasievolle reconstructies uit het verleden hebben de Blauwe

3. Pieter Sluyter, kaart van Gorinchem en omgeving (detail), 1553 (Nationaal Archief, Den Haag)

4. Jacob van Deventer, kaart van Gorinchem en omgeving (detail), ca. 1558 (Nationaal Archief, Den Haag)

Toren doen uitgroeien tot een kasteel van haast mythische proporties. Een prachtig voorbeeld van zo'n tot de verbeelding sprekende reconstructie is de gewassen pentekening die wordt toegeschreven aan de zeventiende-eeuwse kunstenaar Willem Schellinks (afb. 1). De tekening toont een stadsgezicht van Gorinchem vanaf de Wolferse dijk aan de Merwede met boven het ronde geschutsplatform op de voorgrond een brede koepel die hoog boven alles uittorent.⁹ De merkwaardige constructie is bezaaid met dakkapellen en wordt bekroond door een uivormige spits. De afbeelding moet grotendeels aan de verbeelding van de maker ontsproten zijn. De Blauwe Toren heeft zeker geen grote, brede koepel gehad, maar niettemin zijn er wel enkele elementen te herkennen die er naar alle waarschijnlijkheid wel zijn geweest, waaronder de uivormige torenspits en het ronde artillerieplatform. Toen de tekening werd gemaakt, waarschijnlijk halverwege de zeventiende eeuw, bestond de Blauwe Toren al meer dan vijftig jaar niet meer en was de oorspronkelijke situatie onherkenbaar gewijzigd door de aanleg van de nieuwe vestingwerken. De kunstenaar heeft zich daarom waarschijnlijk gebaseerd op oudere iconografische bronnen.

Een andere bekende zeventiende-eeuwse afbeelding van de toren is een prent van de Gorinchemse schilder Jacob van der Ulft, die de Blauwe Toren met voorburcht weergeeft gezien vanaf de Merwede (afb. 2).¹⁰ Er wordt verondersteld dat de prent oorspronkelijk bedoeld was als illustratie van Kemps *Leven der Doorluchtigen Heeren van Arkel*. Niet alleen sluit hij vrij nauw aan bij Kemps beschrijving van de Blauwe Toren, maar de prent werd tevens uitgegeven door de uitgever van Kemps kroniek, Paulus Vinck. De prent heeft een nauwgezette legenda die alle onderdelen van het kasteel benoemt. Een vergelijking met zestiende-eeuwse afbeeldingen en archiefstukken laat zien dat de afbeelding zeer waarschijnlijk in grote lijnen overeenstemde met het bestaande kasteel, maar dat de tekenaar zich ook behoorlijk wat vrijheid heeft gepermitteerd. Een goed voorbeeld zijn de elf 'huisjes' met trapgeveltjes die de ronde toren bekronen. Deze komen eveneens voor op de zestiende-eeuwse afbeeldingen, maar steeds in wisselende samenstelling en aantallen. Ook lijken de proporties van de arkeltorentjes en de rondgaande weergang te halverhoogte van de toren overdren.

Een getrouwer beeld kan worden verkregen door het bestuderen van enkele topografische kaarten die gemaakt werden vóór de afbraak van het kasteel in 1578. Het Nationaal Archief bezit verschillende kaarten waarop het kasteel te zien is, waaronder een fraaie kaart van Gorinchem en omgeving gemaakt in 1553 door Pieter Sluyter, de gezworen landmeter van Zuid-Holland (afb. 3).¹¹ De kaart had het doel het grondbezit van keizer Karel v in beeld te brengen en is minutieus

op schaal getekend, maar het kasteel werd enigszins schematisch en vervormd weergegeven. Zo is de voorburcht verkleind afgebeeld en lijkt de Blauwe Toren niet rond te zijn, maar veelhoekig. De minuutkaart van Jacob van Deventer uit ongeveer 1558, eveneens bewaard in het Nationaal Archief, geeft een getrouwer beeld van de plattegrond van het complex (afb. 4).¹² Goed te zien is dat de ronde Blauwe Toren geheel werd omgeven door een singelgracht. De tekening toont dat de toren was te betreden via een ophaalbrug vanuit het bovenhof en vanaf de Wolferse dijk, die de Merwede scheidde van de kasteelgracht. Hoewel Van Deventers kaart de plattegrond van het complex en de positie ten opzichte van de stad het meest nauwkeurig van alle kaarten weergeeft, zijn de torens en gebouwen van de voorburcht slechts schematisch afgebeeld. De Blauwe Toren en het cirkelvormige ronddeel in de noordwesthoek van het complex gaf hij weer in een platte projectie.¹³

Het beste beeld van de opstanden van de muren en torens in de voorburcht wordt gegeven door een onge-dateerde zestiende-eeuwse kaart in het Regionaal Archief Gorinchem (afb. 5).¹⁴ Ook de scheiding tussen neer- en bovenhof door middel van een gracht is goed te herkennen. De Blauwe Toren ziet er heel anders uit dan op de kaart van Sluyter. In het oog springt de blauwe basis van de Blauwe Toren, waarmee de bekleding van blauwe hardsteen werd aangeduid. Het aantal trapgeveltjes van de bovenbouw is groter dan bij Sluyter en het wachterstorentje van Sluyter en Van der Ulft is hier afgebeeld als een brede toren met een fantasierijke kap. Enkele torens in de voorburcht ontbreken, waaronder het zestiende-eeuwse ronddeel, dat vermoedelijk wegvalt achter het silhouet van de Blauwe Toren. Een vergelijking met het stadsgezicht van Gorinchem uit circa 1572 in Braun en Hogenbergs *Civitates orbis terrarum* laat zien dat er nog een andere markante toren in de voorburcht ontbreekt (afb. 6). In hun prent is geheel links een vierkante toren met een plat dak en een gekanteelde borstwering en arkeltorentjes te zien. Aangezien een grote ronde toren ontbreekt bij Braun en Hogenberg, werd er wel verondersteld dat zij zich hebben vergist door de Blauwe Toren als een vierkante toren af te beelden.¹⁵ Veel panorama's van steden werden in hun publicatie opgenomen zonder dat Braun en Hogenberg zelf de plek ooit hadden bezocht. Omdat ze gebruik maakten van tekeningen en prenten van anderen werd de kans op vergissingen uiteraard vergroot. Echter, op de prent van Van der Ulft is een vergelijkbare vierkante toren met eenzelfde vormgeving op die plek te vinden. Mogelijk heeft de zeventiende-eeuwse kunstenaar gebruik gemaakt van de kopergravure in Braun en Hogenberg en heeft hij zo hun onvolkomenheid overgenomen. Toch lijkt de vergissing eerder van een andere aard te zijn, want op het stadsgezicht van Brouwershaven dat in de *Civitates* naast het stadsge-

zicht van Gorinchem werd afgebeeld, is op de plek van het stadhuis een wonderlijke toren te zien met enkele trapgeveltjes en een slanke lantaarn die wordt bekroond door een uivormige spits. Een dergelijke toren heeft er in Brouwershaven nooit bestaan en juist deze elementen komen voor op de zestiende-eeuwse weergaven van de Blauwe Toren. Dat wijst erop dat Braun en Hogenberg de Blauwe Toren niet hebben vervormd tot een kleine vierkante toren, maar dat ze de bekroning van de Blauwe Toren per abuis in de verkeerde stad hebben geplaatst. Het is aannemelijk dat de vierkante toren er daadwerkelijk geweest is; ook in de beschrijving van het bovenhof vermeldde Kemp een vierkante toren aan de zijde van de Merwede, die volgens hem de naam 'Barbarien' droeg.¹⁶

In tegenstelling tot de andere afbeeldingen toont de gravure van Braun en Hogenberg een beperkt aantal trapgevels voor de bovenbouw. Waarschijnlijk stemt dat overeen met de werkelijkheid, want in het bestek van Rombout Keldermans voor het natuursteenwerk van de bovenbouw uit 1523 werden namelijk vier 'groote gevels' genoemd, terwijl het bestek voor het timmerwerk van de bovenbouw bepaalde dat de daklijst aan de buitenzijde de ronding van de toren moest volgen.¹⁷ Deze gevels zijn goed te zien in twee nog niet eerder besproken zestiende-eeuwse tekeningen in het Nationaal Archief (afb. 7).¹⁸ Ze tonen bijna hetzelfde beeld van de Blauwe Toren: ze zijn enigszins schematisch, maar bepaalde elementen als de galerij met uitkragende arkeltorentjes en de brede gebogen trapgevels zijn wel gedetailleerd getekend. Waarschijnlijk geven deze twee tekeningen de meest getrouwe weergave van de bovenbouw van de toren.¹⁹

Het aantal geschreven bronnen over de Blauwe Toren is beperkt. Tot nu toe baseerden auteurs zich vooral op het werk van Abraham Kemp. Hij moet over een gedegen kennis van het kasteel hebben beschikt. Aangezien hij aan het einde van de zestiende eeuw werd geboren in Gorinchem, heeft hij mogelijk in zijn jonge jaren nog resten van Blauwe Toren gezien. Zijn eigen waarnemingen vulde hij aan met beschrijvingen van ooggetuigen die het kasteel ooit bezocht hadden. Zo schreef Kemp dat zijn bron het kasteel zelf betreden had: '(...) mijnen Schrijver seyde, dit alles gesien en betreden te hebben'.²⁰ Kemp had toegang tot inmiddels verloren gegane kronieken, waaronder een kroniek van zijn neef Aert Kemp Jacobzn Vos uit 1607.²¹ Hij moet ook werken van de Gorinchemse geestelijke Dirck Franckensz Pauw (Theodericus Pauli, †1493) tot zijn beschikking hebben gehad.²²

Kemp schreef dat de toren een ongekend grote diameter had. Het onderste deel van de toren was gemaakt van blauwe hardsteen ('uyt het ingewand van de Luykse bergen gebraakt') en overwelfde kelders bevatte die ruimte boden aan gevangenen en een waterput. Het

bovenste deel was uitgevoerd in 'grauwen Arduyn' (witte kalkzandsteen) en beschikte over veel mooie kamers die verlicht werden door grote vensters. Deze 'wooningen' waren gelegen rond een vierkante binnenplaats. Boven dit alles stak een hoge vierkante traptoren uit die aan de top een uitkragende galerij had: 'Boven op den eersten Tooren wierden daar na gemaekt van grauwen Arduyn, veel schoone kameren, met veel solders, met blauwe daken en veel heerlijke lichten, en vensteren, boven, binnen muys een vierkante plaatz, en veel wooningen. Ook eenen hooger en uytstekenden Tooren, met breede steenen weyndeltrappen, boven een Trans, of Omgangh om den vierkanten Toorn (...)'.²³

Kemps beschrijving komt op hoofdlijnen aardig overeen met de iconografische bronnen, maar biedt toch geen uitkomst als het gaat om de betrouwbaarheid van de afbeeldingen. Op essentiële punten is de tekst namelijk niet goed te volgen of niet gedetailleerd genoeg. Ook werden verschillende prominente kenmerken zoals de trapgevels van de opbouw van de Blauwe Toren door hem niet genoemd. In Kemps kroniek ontbreekt het eveneens aan gedetailleerde historische gegevens over de bouw. Hij gaf weliswaar 1461 als startdatum van de werkzaamheden, maar maakte geen onderscheid tussen de vijftiende- en zestiende-eeuwse bouwcampagnes. Ook ging Kemp niet in op de betrokken bouwmeesters en leveranciers van bouwmaterialen. De recent ontdekte archiefstukken in Lille bieden uitkomst. Het betreft enkele kwitanties over de periode 1462-1465 en twee rolrekeningen uit 1464 die als bewijsstukken samen met de rekeningen ter controle naar de Rekenkamer in Lille werden gestuurd. Naast deze bewijsstukken is er ook correspondentie met de Rekenkamer over het Gorinchemse kasteel bewaard, namelijk twee brieven uit 1462: één brief van Karel de Stoute zelf en een andere van Fastré Hollet, een vertrouweling van Karel die was aangesteld als controleur van de uitgaven voor de bouw.²⁴ Een zestiende-eeuwse inventaris van de Rekenkamer laat zien dat er oorspronkelijk aanzienlijk meer archiefmateriaal over de Blauwe Toren geweest moet zijn. Er werden tenminste veertien rekeningen voor periode 1463-1477 vermeld die in een kast bewaard werden samen met de bouwrekeningen voor Palais Rihour in Lille, het Prinsenhof in Brugge en Het Steen in Antwerpen.²⁵ Helaas zijn al deze bouwrekeningen naar alle waarschijnlijkheid verloren gegaan.

Het fragmentarisch bewaarde bronnenmateriaal geeft weliswaar geen compleet beeld van de gehele bouwgeschiedenis van de Blauwe Toren onder Karel de Stoute, maar bevat wel enkele essentiële gegevens over de ontwerp- en bouwgeschiedenis van het uitzonderlijke project. De archiefstukken in Lille kunnen nog aangevuld worden met bronnen in het Nationaal Archief in Den Haag die niet eerder werden onder-

5. Auteur onbekend, kaart van Gorinchem en omgeving (detail), midden zestiende eeuw (Regionaal Archief Gorinchem)

6. Georg Braun en Frans Hogenberg, stadsgezicht van Gorinchem en Brouwershaven, in: *Civitates orbis terrarum, Liber Primus*, 1572. (Wikimedia commons)

zocht. Van belang zijn enkele inventarissen uit zestien- en zeventien- eeuw van de Blauwe Toren.²⁶ Ook de rekeningen van de rentmeester van het Land van Arkel bieden interessante details, al betreft het hier voornamelijk reparaties die dateren van na de bouwcampagne van Karel de Stoute. In deze rekeningen werd expliciet vermeld dat de uitgaven voor de bouw in de aparte bouwrekeningen van Fastré Hollet werden opgenomen.²⁷ Niettemin bevatten de domeinrekeningen wel enkele interessante betalingen aan Fastré Hollet en de werkmeester van het kasteel voor andere projecten in het Land van Arkel.

KARELS AMBITIEUZE PLANNEN

Het nieuwe kasteel van Karel werd gebouwd op de plek waar graaf Willem VI van Holland al eerder een kasteel had laten bouwen, nadat hij Gorinchem in 1412 in handen had gekregen. Tot nu toe was het niet duidelijk welke delen van het oude kasteel werden geïntegreerd in het complex van Karel, maar Van der Lof veronderstelde dat behalve enkele muurtorens, een aanzienlijk deel van de voorburch uit de tijd van Willem VI stamde.²⁸ Hein Hundertmark gaat ervan uit, naar aanleiding van recent bouwhistorisch onderzoek van restanten van het kasteel, dat de voorburch grotendeels werd ontzien en dat de werkzaamheden zich concentreerden op de hoofdburcht.²⁹ Wel werden er delen van het bestaande kasteel afgebroken, want de rolrekenin-

gen in Lille laten zien dat oude bouwmaterialen, verkregen uit afbraak, werden aangewend voor de Blauwe Toren: in 1463 werden werklieden betaald voor schoon-gemaakte bakstenen die afkomstig waren het 'vielz maisonnemens', waarmee mogelijk het woongedeelte van het oude kasteel werd bedoeld.³⁰

Het piéce de resistance van Karels bouwplannen was de Blauwe Toren, waarvan de naam al kort na de bouw van de toren als pars pro toto voor het gehele complex werd gebruikt.³¹ De bewaarde archiefstukken in Lille laten zien dat de toren geheel nieuw werd aangelegd. Het moet een bijzonder imposant bouwwerk zijn geweest, dat volgens Kemp zijn gelijke niet kende in Frankrijk en Duitsland: 'welks gelijk van groote, dikte en rondigheyd van Toornen, in geheel Duytsland en Vrankrijk niet en was'.³² Dergelijke loftuitingen over de eigen historie waren niet ongehoord in zeventiende- eeuwse kronieken, maar de dimensies van de toren moeten inderdaad hoogst uitzonderlijk zijn geweest. Een gedetailleerde kaart op schaal gemaakt voor de vestingwerken van Gorinchem aan het einde van de zestiende eeuw laat toe om diameter te schatten op circa 110-115 Rijnlandse voet (à 31,4 cm), wat overeenstemt met ongeveer 34 meter tot 36 meter.³³

Volgens Kemp had de toren onwaarschijnlijk dikke muren van 36 voet (11,3 meter) aan de basis en 29 voet (9,1 meter) aan de top. Dit moet een vergissing betref-

fen, aangezien geen enkele latere verdedigingstoren in de Lage Landen die specifiek ontworpen was om aanvallen van steeds zwaarder artillerievuur te weerstaan, muren van vergelijkbare dikte heeft. Een van de zwaarste bestaande kasteeltorens uit de tweede helft van de vijftiende eeuw in Nederland, de Bourgondische toren van kasteel Duurstede, gebouwd door de halfbroer van Karel en bisschop van Utrecht (1456-1496) David van Bourgondië, heeft een doorsnede van 14 meter met muren van 'slechts' 4,2 meter dik.³⁴ Ook de verschillende ontwerptekeningen uit het begin van de zestiende eeuw die notities bevatten over de dikte van de muren, laten veel dunnere muren zien. De muren van de zware torens van de Vredenburg op de ontwerptekening van Rombout Keldermans, die bewaard wordt in Het Utrechts Archief, komen niet eens in de buurt: ze zijn zo'n 20 voet dik.³⁵ Dat is aanzienlijk minder dan de 36 voet van Kemp, terwijl de kracht van de artillerie na de jaren zestig van de vijftiende eeuw een hoge vlucht zou nemen en als gevolg daarvan steeds dikkere muren werden toegepast.

Het lijkt erop dat Kemps beschrijving geen betrekking heeft op massieve muren, maar op de breedte van de vleugels die rondom de vierkante binnenplaats lagen (van de buitenmuur tot aan de binnenplaats). Bronnen laten niet toe om de vorm van de binnenplaats met zekerheid vast te stellen, maar bevestigen

wel het bestaan ervan: zo vermeldt een inventaris van de Blauwe Toren uit 1540 een kelder 'onder die plaetse'.³⁶ Een bestelling van 1600 voet vierkante plavuizen van Diegemse witte kalkzandsteen voor de 'plaetsen' laat toe de binnenplaats te schatten op 40 voet bij 40 voet (waarschijnlijk de Antwerpse voet), wat overeenkomt met circa 11,5 meter bij 11,5 meter.³⁷ Daarmee vallen ook de afmetingen van de toren goed te reconstrueren. Indien twee keer de volumes van de vleugels (36 Rijnlandse voet) en de binnenplaats (40 Antwerpse voet) worden opgeteld, zou de totale doorsnede van de toren op 34,1 meter uitkomen, een maat die exact overeenkomt met de diameter op de hierboven genoemde kaart. Kemps beschrijving lijkt erop te wijzen dat de toren aan de basis een diameter had van circa 35 meter, maar naar boven toe wat versmalde tot een doorsnede van iets minder dan 30 meter.

Over het interieur van de toren gaf Kemp minder informatie. Hij vermeldde dat de kelders gevangenissen en een waterput bevatten. Waarschijnlijk bevonden deze kelders zich als een souterrain slechts gedeeltelijk onder het waterniveau. Hierboven lag de begane grond die via de valbruggen te betreden was. Kemp had vooral oog voor het defensieve karakter van het onderste gedeelte van de toren en beschreef hoe de ruimtes werden verlicht door spiegaten en vensters die beschermd werden door dievenijzers. Niettemin blijkt

7. Auteur onbekend, kaart van Gorinchem en omgeving (detail), eerste helft zestiende eeuw, 86 × 43 (Nationaal Archief, Den Haag)

uit inventarissen uit het begin van de zestiende eeuw dat op de begane grond van de toren belangrijke representatieve vertrekken gelegen waren. Een bron die geen twijfel laat over de locatie van de voorname ruimtes is een betaling aan de smid in 1511 voor ijzeren spijlen voor de vensters van de zaal: '...te wetene inde zaele inden ronden thoern'.³⁸ Het beeld van voorname vertrekken wordt bevestigd door de archiefstukken in Lille. In een kwitantie voor natuursteen uit 1463 wordt melding gemaakt van een grote sluitsteen voor het gewelf van de kamer van Karel de Stoute ('une grant pierre ouvrié a faire la cloture dicelle volte').³⁹

Volgens sommige kroniekschrijvers zou de grote toren van Karel slechts het begin zijn geweest van een nog grootser project. Kemp vermeldde dat in 1463 in de periode dat hij verbannen was van het hof van zijn vader Filips de Goede, Karel het megalomane plan zou hebben opgevat om zijn kasteel uit te breiden met nog twee ronde torens met een vergelijkbare diameter als de Blauwe Toren, zodat een kasteel met driehoekige plattegrond werd verkregen.⁴⁰ Kemp schreef dat dit plan nooit voltooid werd en dat slechts één van deze twee torens werd aangelegd, maar dat deze niet zo

hoog werd opgetrokken als de Blauwe Toren. Waar de torens precies hadden moeten komen te staan, is niet duidelijk en het is de vraag hoe betrouwbaar de bewering is. Kemp schreef namelijk ook dat Karel het plan had om een stenen brug over de Merwede aan te leggen, een hoogstandje waarvan het zeer te betwijfelen valt of het wel technisch uitvoerbaar was in de vijftiende eeuw. Er is wel verondersteld dat deze tweede toren ten noorden van de Blauwe Toren is weergegeven op de kaart van Van Deventer. Deze cirkel correspondeert echter met het grote nieuwe bolwerk dat in 1527-1528 werd aangelegd naar het ontwerp van Rombout Keldermans.⁴¹ Toch bevat het verhaal van Kemp wellicht een kern van waarheid wat betreft de aanleg van meerdere grote torens door Karel de Stoute. Immers, ook de humanist Arnoldus Buchelius (Aernout van Buchel) vermeldde in zijn zogenoemde *Diarium*, geschreven tussen 1593 en 1600, dat Karel de Stoute een stenen brug over de Merwede en driehoekig kasteel met drie torens wilde bouwen.⁴² Beide beweringen gaan waarschijnlijk terug op dezelfde verloren gegane bron. Een andere aanwijzing dat men onder Karel begon met een tweede toren die bekleed werd met blauwe hardsteen, is te vinden in de bouwrekeningen uit 1527-1528. Een betaling aan de meester-metselaar voor de aanleg van het nieuwe bolwerk vermeldt dat deze moest worden gerealiseerd naast de oude fundamenten van blauwe hardsteen waar ooit de blekerij had gestaan.⁴³ Het lijkt heel goed mogelijk dat Karel de Stoute nog een of twee torens had willen bouwen, maar het is onwaarschijnlijk dat deze van een vergelijkbare omvang waren als de Blauwe Toren. Evenmin is het aannemelijk dat de torens de punten van een driehoekig kasteel zouden hebben gevormd, aangezien de Blauwe Toren geheel omringd werd door een brede gracht. Het ligt voor de hand dat aan het einde van de zestiende eeuw de herinnering aan de oude fundamenten en het nieuw aangelegde bolwerk door elkaar zijn gaan lopen en zo een mooi fantasievol verhaal heeft opgeleverd van een kasteel dat drie torens had moeten krijgen van gelijke dimensies als de Blauwe Toren.

EEN ZWARE TOREN OP SLAPPE GROND

Volgens Kemp, die zich op de kroniek van Dirck Pauw baseerde, werd de eerste steen van de Blauwe Toren gelegd op Sint-Lambertus-avond (17 september) 1461.⁴⁴ Pauw schreef dat deze ceremoniële handeling werd gedaan door de werkmeester van het kasteel Johannes Merkant, ofwel Jean Marchant (waarover hieronder meer): 'Johannem Merkant magistrum operis illius castri'.⁴⁵ Het genoemde jaar betreft hoogstwaarschijnlijk een vergissing, omdat de exacte afmetingen van de Blauwe Toren pas in september 1462 werden vastgelegd. Het is daarom waarschijnlijker dat 1462 het beginjaar was van de bouw.⁴⁶ Het leggen van de fundamenten van een dergelijke zware toren op de oevers

van de Merwede was een hachelijke onderneming en de kwitanties in het archief in Lille laten zien dat er een zorgvuldige planning aan voorafging, waarbij men te rade ging bij een hele reeks experts. De vroegste bronnen die hierover berichten dateren uit het voorjaar 1462. Nadat de werkmeester Jean Marchant in april enkele dagen in Den Haag was geweest om met Karel de Stoute het ontwerp van de grote toren te bespreken ('pour savoir la conclusion de la facon dune grosse thour qui se doit faire oud. chasteau'), reisde hij op 5 juni samen met Fastré Hollet af naar Dordrecht om verschillende meester-timmerlieden en meester-metselaars te raadplegen over het heien van de funderingspalen ('pilotis').⁴⁷ Van de verzamelde meesters wilden zij weten hoe in deze contreien heipalen werden aangebracht voor grote bouwwerken.⁴⁸

Kennelijk durfde men niet te vertrouwen op de lokaal aanwezige expertise, want op aanraden van Jean Marchant verzocht Fastré Hollet de meester-timmerman Evrard des Mazières uit Lille naar Gorinchem te komen. Hij was daar werkzaam aan het paleis van de hertog, Palais Rihour, en had ervaring met het funderen van zware muren op slappe grond.⁴⁹ Hollet prees Des Mazières om zijn deskundigheid in zijn ambacht ('bien expert de son mestier'). Evrard voelde er kennelijk weinig voor om naar het noorden af te reizen, aangezien hij Hollet liet weten dat hij niet zonder toestemming van de Rekenkamer het werk in Lille kon verlaten. Op 28 juni schreef Hollet daarom een brief aan de Rekenkamer met het verzoek om Evrard verlof te geven om naar het noorden te reizen als hij even niet nodig was op de bouwplaats in Lille. Hij beklemtoonde het belang van de komst van de meester-timmerman door erop te wijzen dat de toren geheel op paalfundering zou komen te staan en dat Evrard daar goed bekend mee was.⁵⁰ Bovendien schreef hij dat de werken beter niet alleen geleid konden worden door bouwlieden uit het perifere gebied waar hij vertoefde, zonder dat enkele meesters uit het zuiden kennis hadden genomen van het ontwerp.⁵¹ Het is niet duidelijk of Evrard uiteindelijk Gorinchem heeft bezocht, maar hij komt in ieder geval verder niet voor in de bewaarde archiefstukken.

In de maand juli van 1462 werden wel enkele andere meester-timmerlieden geconsulteerd. Op 22 juli verschenen Aert Gherijtz, meester-timmerman uit 's-Hertogenbosch en meester Mathijs uit Heusden op het werk om te adviseren over de aanleg van de fundamenten. Zij moesten ook een oordeel vellen over de plannen die andere meester-timmerlieden hadden gemaakt.⁵² Dezelfde dag werden ook Jacob van der Borch, loodsmeester van de Dom in Utrecht, en meester Claes, de loodsmeester van Sint-Jan in 's-Hertogenbosch gevraagd naar Gorinchem te komen. Vergezeld door een dienaar en een gezelschap bezochten ze gedurende drie dagen de bouwplaats en bespraken ze de aanleg

van de fundamenteën met Jean Marchant en Evert Spoorwater, de loodsmeester van onder andere de Onze-Lieve-Vrouwe in Antwerpen en de Sint-Bavo in Haarlem. Aanwezig waren ook de kastelein, de schout, de luitenant van de drossaard en Fastré Hollet, alsmede 'anderen die kennis van zaken hadden'.⁵³

Enkele weken later werden de werkmeesters ontboden om in het Binnenhof in Den Haag hun bevindingen te rapporteren aan Karel de Stoute. Op 4 en 5 september bespraken Jean Marchant, Evert Spoorwater en Jacob van der Borch met de graaf hun ideeën over de positie en de opstand van de toren. Men bepaalde ook de diameter van de toren.⁵⁴ Alleen Jacob van der Borch kreeg voor zijn diensten een gratificatie van zes gouden Rijnse gulden en 6 schellingen. Jean Marchant en Evert Spoorwater waren in dienst van Karel en ontvingen hun betaling voor het ontwerp waarschijnlijk op een andere wijze.

Al gedurende de ontwerpfase werden materialen voor de fundamenteën aangeschaft: in het voorjaar van 1462 maakten Fastré Hollet en Jean Marchant een reis van zeventien dagen naar Gelderland, Roermond, Luik en Namen om steen en hout te kopen.⁵⁵ Dat was waarschijnlijk niet hun eerste reis, want al op 15 maart leverden twee steenhandelaren ('grant marchans de pierres') uit Namen, Jean Gossin en Jehan de Bouges, grote blokken Naamse steen met afmetingen van 6 voet lang x 4 voet breed x $\frac{3}{4}$ voet hoog (circa 1,8 x 1,2 x 0,2 meter) en kleinere blokken van 3 voet x 2 voet x $\frac{3}{4}$ voet voor de fundamenteën van de grote toren. Opvallend is de vermelding dat ze bedoeld waren om op de houten funderingspalen gelegd te worden.⁵⁶ Ook hout werd via de Maas aangeleverd. Op 15 juli kreeg Pierart de Beghes uit Dinant betaald voor een partij 'mairien', ook wel 'mairain' of 'merrain' genoemd, waarmee lange palen van eikenhout werd bedoeld.⁵⁷

Pas na het overleg over het ontwerp begin september 1462 lijken de werkzaamheden in een stroomversnelling te komen. Men begon het werk met de aanleg van een nieuwe dijk die de gracht van de grote toren afscheidde van de Merwede. Op de bewaarde topografische kaarten is goed te zien hoe de dijk de ronding van de Blauwe Toren volgt. Er werden voor de dijk en de fundamenteën van de toren per boot grote hoeveelheden zand en vulstenen (schorren) uit de omgeving van Brussel aangevoerd.⁵⁸ Zo leverde de bekende Brusselse steenleverancier Godevaert de Bosschere een enorme hoeveelheid van 1100 ton steen uit zijn groeve in Diegem (vlak bij Zaventem) in de periode 1462-1463.⁵⁹

Tegelijk werden grote aantallen eikenhouten balken en funderingspalen geleverd door Rijk Janszn en Aert Ghysbrechtzn, houthandelaren uit Gorinchem, en Hugo vander Kraken, mogelijk afkomstig uit Roermond. Zij leverden onder andere zogenoemde 'gros mairien a pilloter' en balken genaamd 'ontdraghers', die een

lengte hadden van 30 voet (circa 9 meter) om te gebruiken als de funderingspalen.⁶⁰ Leveringen van dergelijke palen bleven doorgaan in het voorjaar van 1463. In juni kwamen vloten aan in Gorinchem, die eveneens gemaakt waren van lange boomstammen van 30 voet.⁶¹ Deze lengte lijkt uitzonderlijk voor funderingspalen in de vijftiende eeuw en duidt er mogelijk op dat men een fundering op stuit aanlegde in plaats van de meer gebruikelijke roosterfundering op kleef. Zo'n rooster bestond uit korte stammetjes, slieten genoemd, die niet lang genoeg waren om de dieper liggende zandlagen te steunen. Dit type fundering kreeg zijn stabiliteit op basis van de wrijvingsweerstand, de kleef, van de slieten. Ook grote bouwwerken als kerken werden op die manier gefundeerd, maar in Gorinchem durfde men het risico op verzakkingen kennelijk niet te nemen voor de Blauwe Toren en werd daarom geëxperimenteerd met een fundering op langere palen.⁶² Archeologisch onderzoek zou eventueel kunnen uitwijzen of de palen daadwerkelijk tot op de draagkrachtige zandlaag werden geheild.

DE BOUW VAN DE TOREN

Tegelijk met de aanleg van de fundamenteën werd er in het voorjaar van 1463 een begin gemaakt met de gedeeltelijke afbraak van het oude kasteel. De oude bakstenen die vrijkwamen werden aangewend voor het nieuwe kasteel.⁶³ Van 1464, het derde jaar na het begin van de bouw, zijn niet alleen kwitanties bewaard gebleven, maar ook twee zogenoemde rolrekeningen. Dit zijn weekstaten waarin het aantal dagen per werkmans werd geregistreerd. Deze staten werden ondertekend door de schout van Gorinchem, waarna ze ter controle werden meegestuurd met de netrekeningen van Fastré Hollet naar de Rekenkamer in Lille. De eerste bewaarde rolrekening, nummer tien van dat jaar, werd opge maakt op 7 oktober en geeft een overzicht van de betaalde werkdagen van de voorgaande vier weken.⁶⁴ De rekening vermeldt dat er in deze periode werd gewerkt aan de grote toren ('ala grosse thour') en aan het 'nouveau maïssonement' ook wel aangeduid als 'l'ostel' of 'logeis', dat de vertrekken bevatte van Karel de Stoute en zijn tweede vrouw Isabella van Bourbon. Onderdeel van het logis was ook een kapel. Het is niet helemaal duidelijk waarom de toren en het logis apart genoemd worden. Mogelijk ging het om een tijdelijk gebouw dat onderdak moest bieden aan de graaf en zijn vrouw tot dat de Blauwe Toren klaar was, al lijkt het waarschijnlijker dat het betrekking heeft op het binnenwerk met de representatieve vertrekken van de Blauwe Toren, waarvoor een aparte bouwploeg verantwoordelijk was.⁶⁵

De rolrekening laat zien dat er een grote bedrijvigheid heerste op de bouwplaats. Er waren 28 metselaars, 20 steenhouders en 48 handwerkslieden aan het werk. In vier weken werkten de metselaars ieder ge-

middeld vijftien dagen (totaal 472 dagen), elke steenhouwer gemiddeld zestien dagen (totaal 339 dagen), en elke arbeider gemiddeld zeventien dagen (817 dagen). Aan het nieuwe logis werkten tien timmerlieden, veertien metselaars, vijftien handwerkslieden en één dakdekker. Een onbekend aantal schrijnwerkers zorgde voor de afwerking van het interieur en vervaardigde onder andere zes zitbankjes ('scabelles') voor het 'retrait' van de graaf, evenals enkele kisten en de lambriserings voor de kamer van Fastré Hollet. Er waren volgens deze gegevens maar liefst 112 werklieden aanwezig op de bouwplaats, al werkten zij niet allemaal fulltime. De rekening maakt ook melding van werk dat werd aanbesteed voor dragers, smeden, kopers, die emmers leverden voor het maken van mortel, en timmerlieden die onderhoud pleegden aan de boten, waardoor het totaal aantal werklieden nog hoger moet hebben gelegen. Het hoge bouwtempo blijkt uit de leveranties van baksteen: in deze maand werden tussen de 150.000 en 200.000 bakstenen geleverd van de ovens in Gorinchem, Brakel en Loevestein.⁶⁶ Baksteen was het belangrijkste bouw materiaal voor het opgaande muurwerk, de blauwe hardsteen werd alleen voor de fundamenteën en de bekleding van het exterieur gebruikt. Daarnaast werd in het interieur ook witte kalkzandsteen toegepast voor profielen en gewelfribben.⁶⁷

De tweede bewaarde rolrekening uit 1464, die werd opgemaakt voor de periode 15 tot 31 december, was de dertiende en laatste rekening van het jaar.⁶⁸ Omdat het winter was waren er beduidend minder mensen aan het werk, zo'n negentien arbeiders worden vermeld en een enkele steenhouwer en metselaar. De meest arbeidsintensieve werkzaamheden betroffen het verhogen en verstevigen van de dijk. Tevens werd er doorgevoerd aan het interieur. Een steenhouwer werd betaald voor het herschikken van de ribben van het nieuwe gewelf van de kapel, dat nog in voorbereiding was. Een metselaar werkte aan de kleine keuken van het logis van de kastelein en er werd een lambriserings in de kapel aangebracht.⁶⁹

Het legertje van werklieden zorgde ervoor dat de bouw snel vorderde, want in dit jaar werden in november en december enkele partijen hout geleverd voor de kap van de Blauwe Toren.⁷⁰ Op 22 november 1464 kreeg Claes Thimanzn betaald voor het leveren van 300 kerksparran en 200 'doublesparran' die bedoeld waren voor de kap van de grote toren van het kasteel.⁷¹ Ook andere houthandelaren uit Gorinchem leverden kerksparran voor de kap.⁷² Uit de levering van 1000 leisteentjes blijkt dat de bouw van de kap snel vorderde.⁷³

Hoewel men al aan het dak werkte, moest de bekleding van het muurwerk van de toren met blauwe hardsteen nog worden voltooid. In december 1464 werden drie scheepsladingen met grote blokken Naamse steen geleverd ('grosse pierres de Namur'). En op 8 mei

1465 kreeg Jean de Bouges, groothandelaar in steen ('le grant marchand de pierres') uit Namen betaald voor 923 voet voorbewerkte grote blokken Naamse steen voor het exterieur van de toren.⁷⁴

Eind 1465 moet een groot deel van de Blauwe Toren gereed zijn geweest. In slechts vier jaar stond niet alleen het muurwerk overleind, maar was de toren ook voorzien van een kap. Zo'n korte bouwtijd was alleen mogelijk met voldoende middelen en een leger aan bouwlieden. Toch benadrukken de bronnen, waaronder Cornelius Aurelius in zijn Divisiechroniek uit 1517, dat de Blauwe Toren nooit geheel voltooid werd.⁷⁵ Dat kan ook worden afgeleid uit het feit dat de toren zo'n vijftig jaar later werd opgehoogd door Rombout Keldermans. Er wordt in de huidige literatuur wel verondersteld dat de reden hiervoor was dat na de verzoening met zijn vader Filips de Goede in 1464, Karel de Stoutes interesse voor de Blauwe Toren wegebede.⁷⁶ Een zestiende-eeuwse inventaris van de Rekenkamer van Lille laat echter zien dat er voor de periode 1463-1477 veertien bouwrekeningen bewaard werden en dat er dus tot het onverwachte overlijden van Karel op het slagveld bij Nancy werd doorgebouwd.⁷⁷

De voortgang van de bouw is in de archiefstukken helaas niet goed te volgen, omdat er na 1465 geen rolrekeningen en kwitanties voor bouwmaterialen bewaard zijn, maar andere archiefstukken bevestigen dat er na 1465 nog volop gewerkt werd aan de Blauwe Toren. Zo reisde in 1467 en 1469 aan het einde van het bouwseizoen een boogschutter uit de lijfwacht van Karels 'archier de corps' naar Gorinchem om zich te laten informeren over de voortgang van het werk.⁷⁸ En in de daarop volgende jaren zou Fastré Hollet uit de centrale kas van de 'argentier' nog aanzienlijke bedragen uitgekeerd krijgen ten behoeve van de werken aan het kasteel. In 1468 kreeg hij 3000 pond (van 40 groten), en 6000 pond in de jaren 1469, 1470 en 1473.⁷⁹

Ook in de jaren na het overlijden van Karel de Stoute gingen de werkzaamheden nog door, maar werden betalingen voor werken aan de Blauwe Toren weer opgenomen in de domeinrekeningen (vanaf 1477). De meeste posten betreffen onderhoud of kleinschalige nieuwe werken. In het jaar 1478-1479 werd de Blauwe Toren voorzien van een omloop of borstwering ('voye') van blauwe hardsteen. De rekening vermeldt dat deze beneden aan de eerste bouwlaag ('staedze') zou komen om de verdedigbaarheid van het kasteel te verbeteren.⁸⁰ Waarschijnlijk ging het hier om een lage weermuur die rondom aan de basis van de toren liep. Tegelijk werden er ook boven op de toren een wachthuisje en een borstwering aangebracht van slechts één steen dik.⁸¹

JEAN MARCHANT, 'MAISTRE MACHON DES NOUVEAUX OUVRAGES'

De bronnen laten zien dat het ontwerp van de Blauwe Toren niet uit de koker van één enkele architect kwam, maar dat er verschillende meester-timmerlieden en meester-metselaars bij betrokken waren. Voor technisch uitdagende bouwwerken was het niet ongebruikelijk in de vijftiende eeuw om meerdere experts te consulteren. Niettemin hadden Evert Spoorwater, Jean Marchant en Jacob van der Borch overduidelijk het voornaamste aandeel in het ontwerp: zij bespraken gedrieën hun plannen met Karel in Den Haag gedurende twee dagen.⁸² Spoorwater en Van der Borch zijn bekende namen; ze behoorden tot de meest gerenommeerde werkmeesters in de Lage Landen. Van der Borch was loodsmester van de Dom in Utrecht tussen 1444 en 1475 en als steenleverancier werkzaam aan verschillende Utrechtse parochiekerken. In 1465 werd hij aangenomen om het werk aan het nieuwe koor van de Nieuwe Kerk in Delft te leiden.⁸³ Spoorwater was loodsmester van het grootste kerkelijke bouwproject in de Nederlanden, de Onze-Lieve-Vrouwe in Antwerpen en hij was ook betrokken bij een flink aantal andere grote projecten.⁸⁴ In Holland is hij in de jaren zestig gedocumenteerd als werkmeester van de Sint-Bavo in Haarlem en de Pieterskerk in Leiden. Hoogstwaarschijnlijk was hij vanaf 1439 tot aan zijn dood in 1474 ook meester van de Onze-Lieve-Vrouwe in Dordrecht. Zijn faam, maar ook de korte afstand tot Dordrecht maakt dat zijn betrokkenheid in Gorinchem voor de hand liggend is. Het is goed mogelijk dat Fastré Hollet en Jean Marchant hem daar in het voorjaar van 1462 ontmoet hebben toen zij de meesters in Dordrecht consulteerden over de aanleg van de fundamenten. Niettemin lijkt een zinnetje in de kwitantie van Godevaert de Bosschere erop te wijzen dat Spoorwater al vanaf het eerste uur betrokken was bij het werk in Gorinchem. De Brusselse leverancier kreeg namelijk betaald voor grote en kleine blokken 'orduyn' en allerlei onderdelen waaronder traptreden, dagkanten, lateien en aanzetten van de gewelfribben die hij had geleverd voor de eerste werken ('des premiers ouvraiges') aan het kasteel, die in 1461 onder leiding van Evert Spoorwater werden uitgevoerd.⁸⁵ Ook uit het feit dat Jacob van der Borch en meester Claes uit 's-Hertogenbosch wel een reiskostenvergoeding kregen en Evert Spoorwater en Jean Marchant niet, blijkt dat Spoorwater niet een consultant was die slechts incidenteel om advies werd gevraagd, maar waarschijnlijk een langdurig dienstverband had.⁸⁶

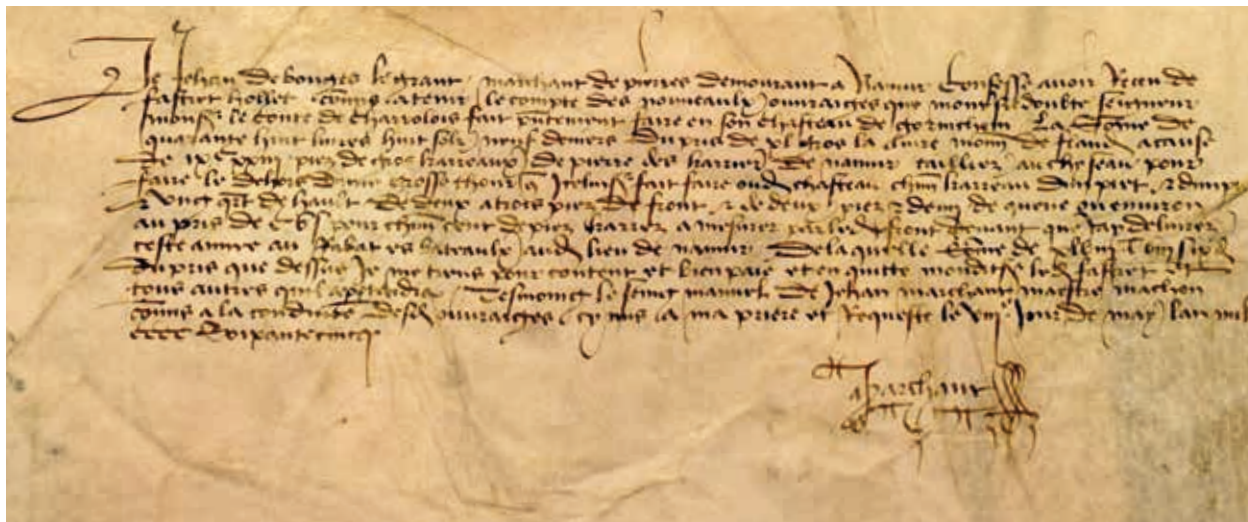
De belangrijkste werkmeester voor het project was echter Jean Marchant. Hij wordt in Pauws kroniek genoemd als degene die de eerste steen heeft gelegd en in de archiefstukken wordt hij als enige aangeduid als 'maistre machon des nouveaux ouvrages' of 'maistre machon commis ala conduite desdits ouvraiges'. Zijn

sleutelrol blijkt wel uit zijn bezoek van zes dagen in april 1462 aan Karel de Stoute in Den Haag om met hem het ontwerp te bespreken.⁸⁷ Ook nam hij samen met Fastré Hollet het initiatief in het raadplegen van experts voor de aanleg van de fundamenten en was hij verantwoordelijk voor de aankoop bouwmaterialen. Bovendien had hij het recht om kwitanties van leveranciers te ondertekenen: er zijn verschillende stukken met zijn handtekening bewaard (afb. 8).⁸⁸

Het is frappant dat zijn naam geheel in vergetelheid is geraakt, terwijl hij zeker geen onbeduidend figuur was in de vijftiende-eeuwse bouwwereld. Hij kwam uit de Zuidelijke Nederlanden, mogelijk uit Artesië. Vóór zijn aanstelling in Gorinchem was hij in 1460 en 1461 samen met Jean Pinchon werkmeester van Palais Rihour in Lille, het meest prestigieuze bouwproject van Karels vader op dat moment.⁸⁹ Uit de bronnen blijkt dat Marchant de neef was van Pinchon, die de prestigieuze post van meester-metselaar van het kasteel van Hesdin in Artesië bekleedde en samen met de meester-timmerman Amand Millon uit Arras verantwoordelijk was voor het ontwerp van Palais Rihour.⁹⁰ Eind juli 1461 was Marchant nog op de bouwwerf in Lille aanwezig, wat betekent dat hij op z'n vroegst in de herfst van 1461 naar Gorinchem kwam.⁹¹ Mogelijk kwam hij op verzoek van Karel de Stoute naar het noorden. Van de graaf is namelijk een brief aan de Rekenkamer bewaard, geschreven op 22 april 1462, waarin hij de rekenmeesters verzoekt de straf voor Jean Marchant bestaande uit een pelgrimstocht naar Saint-Nicolas de Varengeville (vlak bij Nancy) en een geldboete met een jaar uit te stellen, omdat hij niet gemist kon worden in Gorinchem.⁹² De precieze aanleiding voor Marchants veroordeling wordt niet genoemd, maar het lijkt erop dat het verzoek van Karel werd ingewilligd, want in het voorjaar en de zomer van 1462 was Marchant in ieder geval druk met de bouw van de Blauwe Toren.

Er zijn geen andere werken van Marchant bekend uit de periode voordat hij naar Gorinchem kwam, maar dat hij zich snel tot een belangrijk meester ontwikkelde, blijkt wel uit zijn aanwezigheid bij de visitatie van de grootschalige werkzaamheden van Jan van Ruysbroeck aan het kasteel van Vilvoorde, nabij Brussel, op 18 december 1462. Voor deze visitatie waren behalve de aannemer Jan van Ruysbroeck, die ook werkmeester van de stad Brussel en meester-metselaar van Filips de Goede in Brabant was, ook prominente meesters van elders uitgenodigd. Naast Marchant waren dat Jean Pinchon, Matheus de Layens, werkmeester van de stad Leuven en Gherart le Drut, werkmeester van de stad Lille en ondermeester van Palais Rihour.⁹³

In dienst van Karel de Stoute was Marchant niet alleen belast met het toezicht op de werkzaamheden aan de Blauwe Toren. De rekeningen van de rentmeester van het Land van Arkel laten zien dat hij bij meer bouwprojecten betrokken was. Zo leverde hij in 1468-1469

8. Handtekening van Jean Marchant onder een kwitantie van Jean de Bouges, handelaar in Naamse steen, 8 mei 1465
(Archives départementales du Nord, Lille)

advies voor de werkzaamheden aan het slot van Heukelum en hield hij toezicht in 1475-1476 op de werken aan het kasteel Loevestein. In dezelfde rekening werd hij ook meester van het kasteel van Heusden genoemd.⁹⁴ Na 1477 komt hij niet meer in de rekeningen voor, wel werd zijn vrouw nog betaald voor werkzaamheden in het jaar 1478-1479.⁹⁵ Waarschijnlijk was Marchant toen al overleden. Er zijn geen andere werken van hem bekend, maar verder onderzoek zou moeten uitwijzen of hij gedurende de vijftien jaar die hij in Gorinchem doorbracht ook voor andere opdrachtgevers heeft gewerkt.

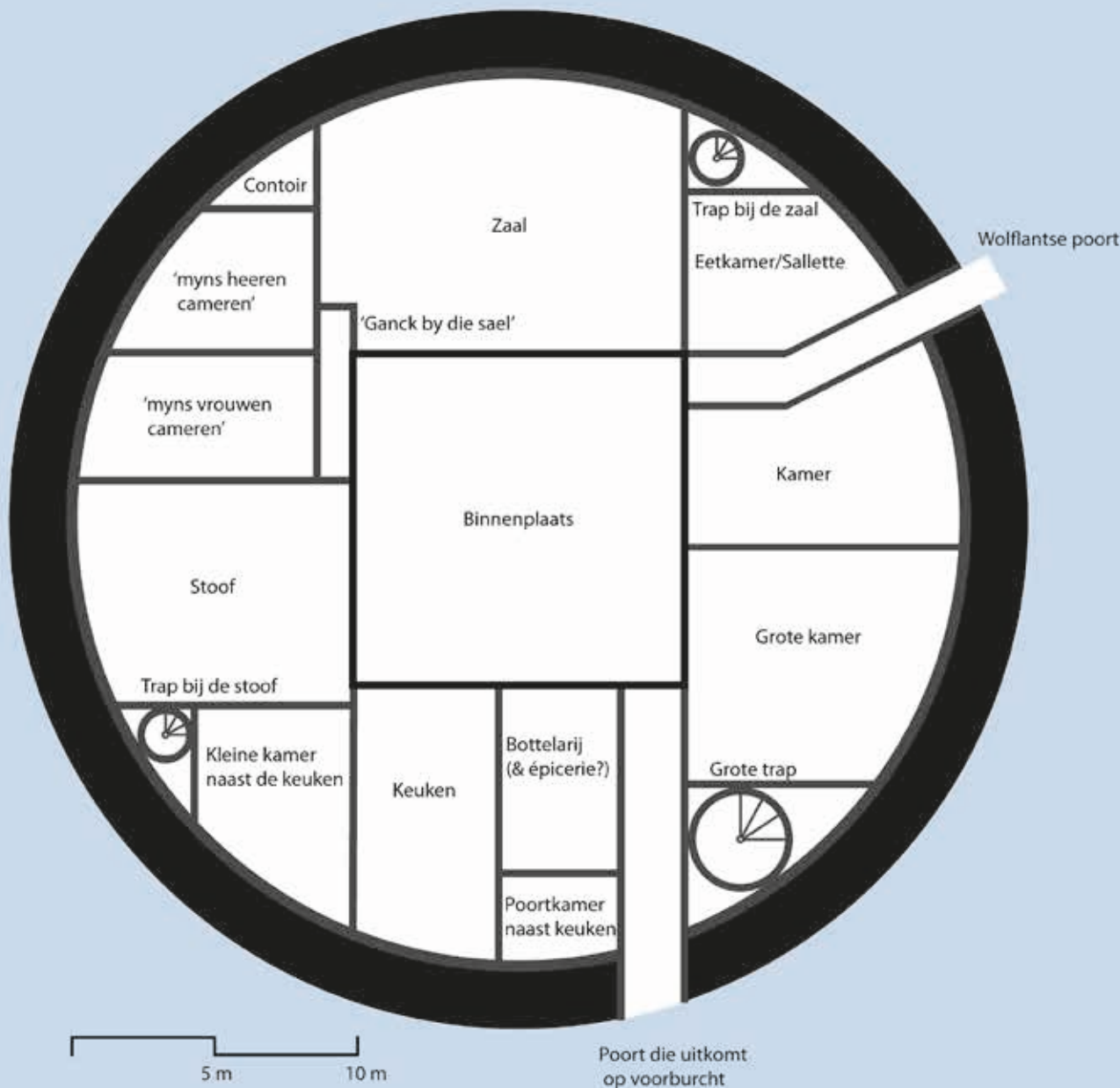
'WONDERLIJCKEN STRUCTURE ENDE FORTRESSE'

Karel de Stoute moet groot belang hebben gehecht aan zijn kasteel in Gorinchem. Dat blijkt onder meer uit de maquette die hij liet bouwen voor de festiviteiten ter ere van zijn bruiloft met zijn derde vrouw Margaretha van York in Brugge in de zomer van 1468. Op de derde avond van de feestelijkheden stond tijdens een van de 'entremets' die het banket opluisterden een model van de Blauwe Toren centraal opgesteld in de feestzaal die speciaal voor de bruiloft op de binnenplaats van het Prinsenhof was gebouwd. Het model, dat zo'n 46 voet (meer dan 12 meter) hoog was en reikte tot het plafond van de zaal, bestond uit een houten geraamte bekleed met beschilderd doek. Of het een getrouw model van de toren was, valt niet te zeggen, maar de korte beschrijving van de 'grote, machtige en hoge toren' in de memoires van de hoveling Olivier de la Marche getuigt ervan dat het in ieder geval herkenbaar geweest moest zijn als de Blauwe Toren. Hij schreef namelijk dat het model was gemaakt alsof het van blauwe steen was ('representant celle de Gorchem à façon de pierre bleue').⁹⁶ De overeenkomsten met de bestaande toren worden bevestigd door de bewaarde rekeningen voor de bruiloft, opgemaakt door Fastré Hollet: '(...) fait la

forme et figure de la grosse thour que MdS fait faire à Gorinchem'.⁹⁷

Of de bruiloftsgasten bijzonder geïmponeerd waren door de maquette valt niet te achterhalen, maar het echte bouwwerk moet op tijdgenoten grote indruk hebben gemaakt. Zo beschreef Cornelius Aurelius in zijn Divisiechroniek uit 1517 (vóór de verbouwing door Rombout Keldermans) de toren als een zeer wonderlijk vestingwerk in het kasteel van Gorinchem: 'een alten wonderlijcken structure ende fortresse an tcasteel van Gorichom'.⁹⁸ De Blauwe Toren was voor Karel niet zomaar een kasteel, maar bedoeld als prestigeproject dat zijn positie als Bourgondische 'kroonprins' moest onderstrepen. Hoewel hem de titel van graaf van Charolais werd gegund, vormde het Land van Arkel (1459) samen met Béthune (1455) in Artesië het belangrijkste leen van Karel; zijn vader weigerde om het Franse graafschap in apanage te geven.⁹⁹ De voorkeur voor Gorinchem boven Béthune als locatie voor zijn voorname residentie werd mogelijk ingegeven door pragmatische overwegingen, omdat hij vanaf 1459 de meeste bezittingen in Holland had en hij hier zijn machtsbasis probeerde te leggen om de opvolging op zijn vader zeker te stellen.¹⁰⁰ Daarnaast kan de nieuwbouw ook een bewuste manier zijn geweest om de continuïteit te benadrukken met zijn illustere voorgangers, de Hollandse graaf Willem VI en de heren van Arkel, die tot de meest prominente geslachten van Holland hadden behoord.

De Blauwe Toren verenigde een militaire met een residentiële functie. Het complex was goed verdedigbaar en lag op een strategische plek aan de Merwede bij de samenvloeiing van de Linge, Maas en Waal. Het maakte samen met de kastelen van Loevestein en Heusden deel uit van een linie van versterkingen aan de grens met het hertogdom Gelre.¹⁰¹ Ook kon het kasteel die-

9. Reconstructie van de plattegrond van de Blauwe Toren (begane grond). Alleen de maten van de buitenmuren (zwart) en de genoemde ruimtes zijn gedocumenteerd, de indeling van de binnenmuren (grijs) is hypothetisch (tekening auteur)

nen als dwangburcht indien de inwoners van Gorinchem in opstand kwamen, wat geen denkbeeldig gevaar was, zoals de expeditie van Karels vader Filips de Goede tegen de stad in 1454 had geleerd.¹⁰²

Afgescheiden van de rest van het complex door een slotgracht lijkt de Blauwe Toren sterk verwant met de vrijstaande hoofdtorens zoals die vanaf de dertiende eeuw in Frankrijk werden gebouwd. De omvang van de toren en de distributie van de representatieve vertrekken rondom een binnenplaats behoren echter tot een andere typologie. Donjontorens waren meestal hoger dan breed, hadden een gesloten volume en bereikten zelden een diameter van meer dan twintig meter. Gewoonlijk kenden ze een stapeling van vertrekken.¹⁰³

Daarentegen bevonden de representatieve vertrekken in de Blauwe Toren zich net als de voornaamste Bourgondische paleizen op één niveau (afb. 9).¹⁰⁴ Het grootste vertrek op de begane grond was waarschijnlijk de grote zaal die te betreden was vanaf de binnenplaats.¹⁰⁵ Dit was de meest publieke ruimte van het logis. De zaal gaf aan één zijde toegang tot een ruimte die waarschijnlijk dienst deed als 'sallete', het vertrek waar de graaf publiekelijk de maaltijd nuttigde. Aan de andere zijde van de zaal was er een kleine gang die de zaal verbond met een *stoof*, waar een grote tegelkachel als pronkstuk stond opgesteld.

Ingeklemd tussen de grote zaal en de stoof en verbonden met de gang lagen de slaapkamers van de heer

en de vrouwe. Het was gebruikelijk dat de vertrekken van de hertog en hertogin gescheiden waren; in het Coudenbergpaleis in Brussel lag het logis van de hertog op de eerste verdieping en die van de hertogin daarboven op de tweede. In Palais Rihour in Lille waren de appartementen daarentegen elk ondergebracht in een eigen vleugel met ieder een eigen traptoren die toegang bood tot de publieke vertrekken van het logis (afb. 10). Het logis van de hertog in Palais Rihour omvatte zeven vertrekken, gerangschikt van de meest publieke naar de meest private ruimte: een parementskamer, nog een kamer waarvan de functie niet duidelijk is, een sallette, een slaapkamer, twee garderobes en een 'retrait'. De privévertrekken van de hertog en hertogin ontmoetten elkaar in de hoek van het carrévormige paleis.¹⁰⁶ Mogelijk kende de Blauwe Toren in het klein eenzelfde indeling, waarbij de stoof die verbonden was met de slaapkamer van de vrouwe dienst deed als haar ontvangstruimte. Voor de hertog was één vertrek tussen de zaal en de slaapkamer volgens het ceremonieel het absolute minimum, maar die lijkt hier voor de kamer van de graaf te ontbreken. De slaapkamer van de heer had wel een kabinet ('contoir'), maar het is niet duidelijk waar zich de garderobe bevond, die gewoonlijk onderdeel uitmaakte van de woonvertrekken van de hoge adel.¹⁰⁷ Er lijkt geen plaats te zijn geweest voor de garderobes van de heer en vrouwe op de begane grond, maar wellicht bevonden deze zich op de eerste verdieping en waren ze te bereiken via de wenteltrap bij de stoof of een andere trap bij de zaal.

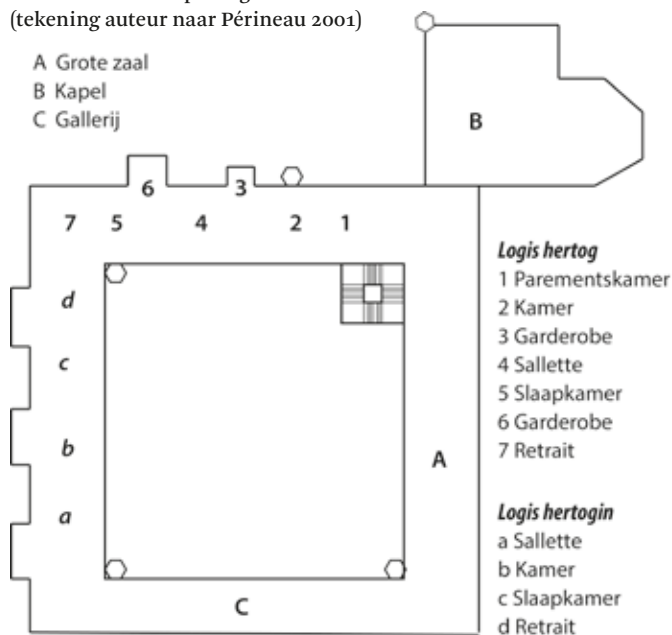
Naast deze vertrekken die onderdeel uitmaakten van het logis van de graaf en gravin, was er nog een 'grote kamer'. De grote kamer of parementskamer was gewoonlijk gesitueerd tussen de grote zaal en de privévertrekken. In de inventaris lijkt deze kamer zich niet te hebben bevonden op de gebruikelijke route, maar was deze ingeklemd tussen de grote wenteltrap en een kamer waarvan de functie niet duidelijk wordt. Het is mogelijk dat men vanwege de beperkte ruimte niet koos voor een lineaire route in de Blauwe Toren zoals die wel in Palais Rihour te vinden was. De residentie in Lille, die eveneens in de jaren zestig van de vijftiende eeuw geheel nieuw werd gebouwd, was in dat opzicht uitzonderlijk; er bestond over het algemeen in deze periode nog geen strikte ordening van het appartementensysteem zoals dat in de zeventiende eeuw gangbaar werd. Het is ook mogelijk dat de grote kamer en het naastliggende vertrek gefungeerd hebben als een logis voor hoogstaande gasten.

Het beeld dat naar voren komt uit de bronnen bevestigt het belang van de hoofdburcht als residentie. De woonvertrekken bestonden uit veel minder kamers dan de logis van Palais Rihour of het Coudenbergpaleis, maar de toren bevatte wel enkele vertrekken die duidelijk passen bij het prestige van de opdrachtgever. Zo was er een specerijenkamer, wat een uitzonderlijke

luxue was voor adellijke residenties in die tijd. Ook de aanwezigheid van een stoof is een belangrijke indicatie van het belang van de toren als residentie. Dergelijke luxueuze vertrekken werden door Karel aan het einde van de jaren zestig ook gebouwd in het Coudenbergpaleis in Brussel.¹⁰⁸ Het enige ruimtetype dat ontbreekt in Gorinchem is een galerij die gebruikt werd voor feestelijkheden en in alle belangrijke Bourgondische residenties aanwezig was. Een langwerpige ruimte was onmogelijk in te passen in de ronde opzet.

Uit de dispositie van de woonvertrekken blijkt dat de Blauwe Toren geen reguliere verdedigingstoren was, maar zich beter laat vergelijken met een klein groepje cirkelvormige kastelen waarvan de meer bekende voorbeelden stammen uit Zuid-Europa, zoals het vroegveertiende-eeuwse Castell de Bellver op Mallorca (afb. 11).¹⁰⁹ Naar voorbeeld van Dürers traktaat over vestingbouw *Etliche Unterricht zu Befestigung der Stett, Schloss und Flecken* uit 1527 werden in de zestiende eeuw ook in Noord-Europa enkele ronde torens van vergelijkbare diameter gebouwd. Markante bestaande voorbeelden hiervan zijn te vinden in het Duitse Rijk, zoals de Munot (1563-1585) in Schaffhausen in Zwitserland en de barbacane van kasteel Pöggstall (1530-1540) in Oostenrijk (afb. 12). Ook de vroegzestiende-eeuwse 'Device Forts' gebouwd door Henry VIII ter bescherming van de Engelse zuidkust hadden een grote centrale ronde donjontoren die omringd werd door halfronde bastions als blaadjes van een bloem. Deze noordelijke voorbeelden werden evenwel ruim na de Blauwe Toren gebouwd en bovendien betreft het geen residenties maar geschutstorens. Twee vroege uitzonderingen in Engeland zijn het door Edward III gebouw-

10. Schematische plattegrond van Palais Rihour in Lille (tekening auteur naar Périneau 2001)

11. Castell de Bellver, Palma de Mallorca, begin veertiende eeuw (foto auteur, 2012)

de Queenborough Castle in Kent en de verbouwing van de 'Round Tower' in Windsor Castle. Het eerste kasteel werd gebouwd tussen 1361 en 1367 door de Engelse koning Edward III en had een concentrisch grondplan dat bestond uit een cirkelvormige gordijnmuur met twee toegangspoorten. In het centrum van het complex bevond zich een cirkelvormige grote toren, ofwel 'rotunda'. Deze rotunda had een diameter 40 meter en werd geflankeerd door zes externe ronde torens. In het midden was er een ronde binnenplaats waaromheen de vertrekken van de koning lagen.¹¹⁰

Het tweede kasteel had een tamelijk gebruikelijke, enigszins onregelmatige, cirkelvormige twaalfde-eeuwse keep, waaraan in opdracht van Edward III tussen 1354 en 1356 vertrekken van hout om een vierkante binnenplaats werden toegevoegd, een configuratie die sterk doet denken aan de Blauwe Toren.¹¹¹ De huidige staat van de donjontoren dateert uit de negentiende eeuw, maar een prent van Wencelas Hollar uit 1672 geeft nog een beeld van de laatmiddeleeuwse situatie (afb. 13). Of de kastelen van Edward III een voorbeeld

vormden voor de Blauwe Toren valt moeilijk te zeggen. Karel onderhield weliswaar warme banden met het Engelse hof, omdat hij in de Engelse koning een goede bondgenoot vond tegen de Franse invloed aan het hof van zijn vader Filips de Goede. Er zijn echter geen aanwijzingen dat Karel Windsor of Queenborough persoonlijk kende en het is daarom sterk de vraag of de Blauwe Toren bedoeld was als een bevestiging van Karels alliantie met het Engelse koningshuis.¹¹²

CONCLUSIE

De Blauwe Toren in Gorinchem is een van de meest bijzondere kastelen ooit gebouwd in de Lage Landen, desondanks was er tot nu toe maar weinig over bekend. De belangrijkste reden daarvoor is dat het kasteel aan het einde van de zestiende eeuw geheel werd afgebroken om plaats te maken voor de nieuwe vestingwerken van de stad. De faam van de opdrachtgever Karel de Stoute heeft ongetwijfeld bijgedragen aan de belangstelling die het kasteel reeds in de zeventiende eeuw genoot onder plaatselijke kroniekschrijvers en

12. Barbacane kasteel Pöggstall, Oostenrijk, 1530-1540 (foto auteur, 2017)

kunstenaars. Het is opvallend dat er nauwelijks wetenschappelijke literatuur over het kasteel bestaat en er niet eerder gedegen onderzoek is verricht. De tot nu toe bekende bronnen lieten het niet toe de bouwgeschiedenis te reconstrueren. Ook waren de namen van betrokken ontwerpers onbekend. Dergelijke gegevens zijn wel te achterhalen met het recent ontdekte archiefmateriaal in de archieven van de Rekenkamer in Lille. Aangevuld met gegevens uit de domeinrekeningen in Den Haag is het mogelijk een beter begrip van Karels toren te krijgen en het architectonische belang van zijn prestigeproject te duiden. Dat de documenten in de Rekenkamer van Lille terecht zijn gekomen toont aan dat bouw niet een lokale aangelegenheid was, maar direct onder supervisie van het centraal bestuur stond. Uit de documenten blijkt ook dat Karel zelf nauw betrokken was bij de planning van het bouwproject. Hij nam uitgebreid de tijd om het ontwerp te bespreken met bouwexperts.

Het bijzonder gedurfde ontwerp bracht verschillende technische uitdagingen met zich mee, waarvan de

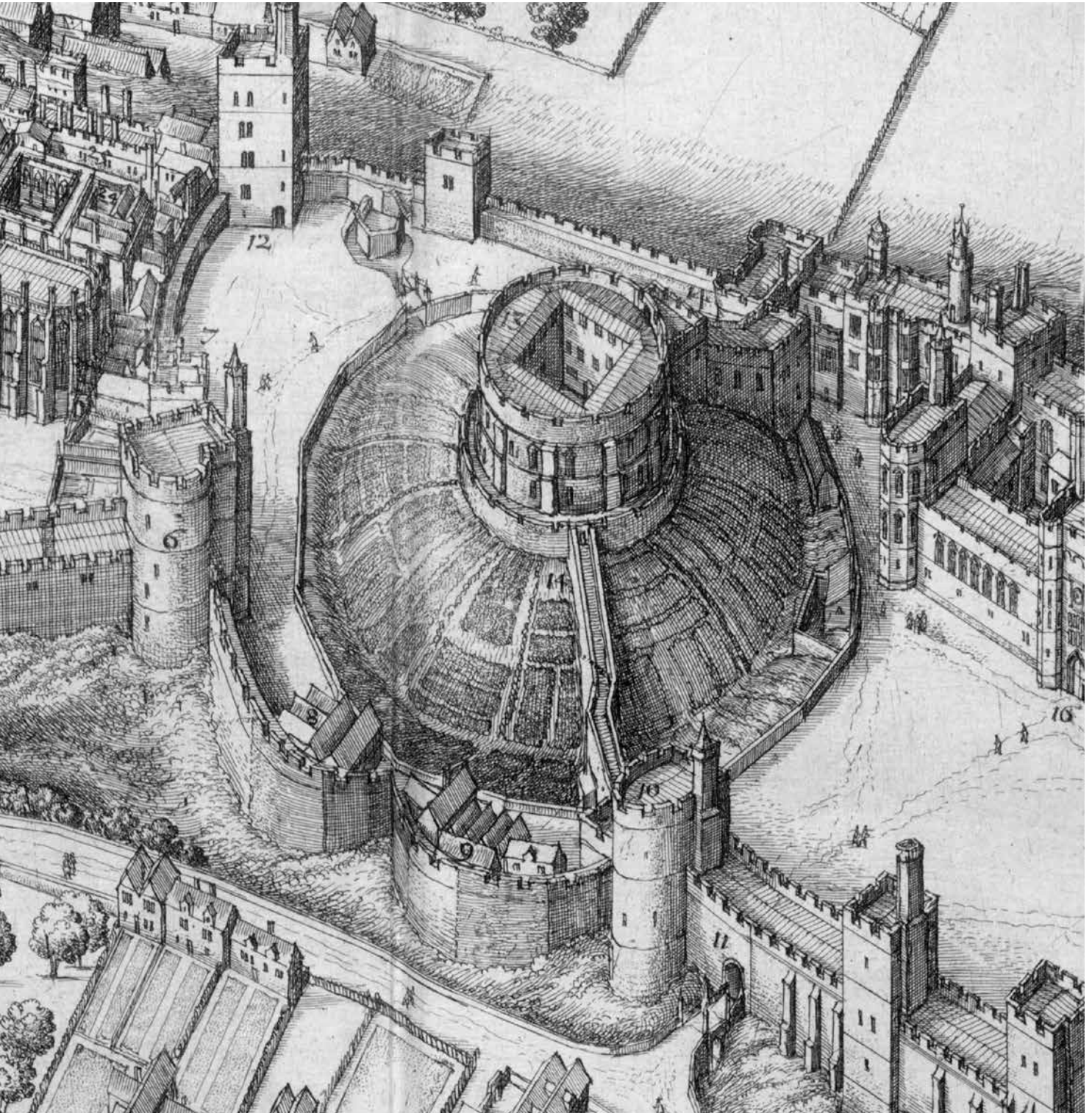
meest complexe waarschijnlijk de aanleg was van stevige fundamenteën in de drassige bodem. Men experimenteerde met een fundering met lange palen op stuit, een techniek die waarschijnlijk pas in de zeventiende eeuw courant werd. Verschillende werkmeeesters en meester-timmerlieden werden geconsulteerd, waaronder de belangrijkste loodsmeeesters in de Noordelijke Nederlanden: meester Claes, loodsmeeester van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch, Jacob van der Borch, loodsmeeester van de Dom in Utrecht en Evert Spoorwater, die de leiding had over de Onze-Lieve-Vrouwe in Antwerpen en verschillende kerkelijke bouwprojecten in Holland. De belangrijkste meester was Jean Marchant, die in de bronnen als enige expliciet wordt aangeduid als de werkmeester van het bouwproject. Zijn naam is in de vergetelheid geraakt, maar hij moet in zijn tijd goed ingevoerd zijn geweest in de bouwwereld. Hij was waarschijnlijk afkomstig uit Artesië, aangezien hij de neef was van Jean Pinchon, één van de ontwerpers van Palais Rihour in Lille en meester-metselaar van het kasteel van Hesdin. Voordat Marchant

in Gorinchem werd aangesteld, was hij als werkmeester werkzaam op de bouwwerf van Palais Rihour. In dienst van Karel werd Marchant ook werkmeester van de kastelen van Loevestein en Heusden, maar er zijn geen andere werken hem van bekend. Karel en zijn vertrouweling Fastré Hollet, die als controleur verantwoordelijk was voor de bouwuitgaven, vonden het belangrijk om expertise mee te nemen naar het noorden.

Hollet probeerde ook de meester-timmerman van Palais Rihour, Evrard des Mazières, naar Gorinchem te halen.

De Blauwe Toren is de enige residentie in de Noordelijke Nederlanden die ex novo werd gebouwd door een Bourgondische vorst. De bouw ervan verliep voorspoedig: met de aanleg van de fundamenteën werd in september 1462 begonnen en eind 1465 was de toren on-

13. Wencelas Hollar, vogelvlucht van Windsor Castle, 1672 (Wikimedia Commons)

der dak. Dat betekende nog niet dat het project voltooid was, want in hetzelfde jaar werden nog grote blokken Naamse steen aangevoerd voor de bekleding van de buitenschil van de toren. De bewaarde kwitanties en rolrekeningen laten zien dat in deze jaren grote hoeveelheden bouwmaterialen werden aangevoerd en dat bij tijd en wijle meer dan honderd bouwlieden tegelijk werkzaam waren op de bouwplaats. Vanaf 1465 lijkt het bouwtempo iets teruggelopen te zijn en Karel de Stoute heeft zijn kasteel nooit voltooid gezien. Pas in 1478-1479, twee jaar na de dood van Karel de Stoute, werd de toren voorzien van een rondgaande weermuur en kreeg het een gekanteelde borstwering als bekroning.

Typologisch lijkt de vrijstaande Blauwe Toren op de ronde hoofdtorens die sinds de dertiende eeuw in heel Noord-Europa gebouwd werden. De toren is daarom wel aangeduid als het eindpunt van een lange typologische ontwikkeling in de kastelenbouw. Toch gaat deze vergelijking met oudere torens niet helemaal op.

De Blauwe Toren had namelijk niet overwegend een militaire functie, maar was primair gebouwd als residentie. Dat blijkt onder meer uit de exceptionele dimensies van de toren, de binnenplaats en de reeks luxueuze woonvertrekken die hier omheen waren gegroepeerd. Met deze dispositie sluit de Blauwe Toren typologisch beter aan op prestigieuze ronde of polygonale kastelen als Castell de Bellver op Mallorca, Castel del Monte in Apulië of Queenborough in Engeland. Dergelijke voorbeelden zijn zeldzaam en er zijn geen aanwijzingen dat men deze gebouwen goed kende in de Lage Landen. De hoogst originele vormgeving van de Blauwe Toren bleef een uitzondering in de kastelenbouw en leidde niet tot directe navolging. Dat was ongetwijfeld ook precies de bedoeling van de opdrachtgever. De getergde Bourgondische 'kroonprins', die zich door zijn vader en de Franse factie aan het hof geblokkeerd zag in zijn politieke aspiraties, vertaalde tijdens zijn ballingschap met de Blauwe Toren zijn ambities in architectuur.

NOTEN

- 1 <http://nos.nl/artikel/2145019-resten-van-middeleeuwse-stadsmuur-en-toren-gevonden-in-gorinchem.html>.
- 2 Op 21 juni 2017 heeft de gemeenteraad ingestemd met het instellen van een haalbaarheidsonderzoek naar het inpasen van de archeologische resten in het ontwerp voor het hotel, <https://www.archeologiegorinchem.com/2017/07/04/groen-licht-voor-haalbaarheidsonderzoek/>.
- 3 M. Hurx, 'De Blauwe Toren in Gorinchem. Een vorstelijk kasteel aan de Merwede', in: T. Hermans e.a. (red.), 'Zij waren van groote en zware steenen'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen in Nederland, verwacht 2017.
- 4 H. Janssen, A. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink, *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 106.
- 5 G. Labouchère, 'Aanteekeningen over monumenten te Gorinchem, Schelluinen, Woudrichem, Loevestein en Zaltbommel', *Bulletin NOB*, 3de serie, 11 (1931) 41-154. Labouchère besteedde voornamelijk aandacht aan de afbraak van het kasteel en de aanleg van de vestingwerken, die vrij goed gedocumenteerd zijn. Voor sloop zie ook: R. van der Lof, 'De Blauwe Toren' te Gorinchem, een bijdrage tot de kennis van een laat-Middeleeuws kasteel, Utrecht 1983 (ongepubliceerde scriptie), 45-49.
- 6 A. Kemp, *Leven der Doorluchtige Heeren van Arkel, Ende Jaar-Beschrijving der Stad Gorinchem, Heerlijkheid, ende lande van Arkel, onder desselfs Heeren, ook onder de Graven van Holland, tot den Jare 1500*, Gorinchem 1656. Bij gebrek aan andere

- bronnen hebben alle latere auteurs zich op zijn beschrijving gebaseerd. Bijna letterlijk worden Kemps woorden herhaald door Cornelis van Zomeren in zijn *Beschrijvinge der stad Gorinchem en Lande van Arkel* en door Van Goch in *Van Arkel's oude veste*. C. van Zomeren, *Beschrijvinge der stad Gorinchem en landen van Arkel*, Gorinchem 1755; H.A. van Goch, *Van Arkel's Oude Veste. Geschieden Oudheidkundige Aanteekeningen betreffende de Stad Gorinchem en hare voornaamste gebouwen en instellingen*, Gorinchem 1898.
- 7 M. Veen, 'De Blauwe Toren', *Oud-Gorcum* 15 (1998), 280-284. Veen schreef zijn artikel naar aanleiding van de plannen van het Hoogheemraadschap van de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden om de waterkering van Gorinchem te verstevigen. Omdat er graafwerkzaamheden bij te pas zouden komen, wilde de auteur de aandacht vestigen op de archeologische resten van de Blauwe Toren die men in het gebied aan zou kunnen treffen.
- 8 Van der Lof 1983 (noot 5).
- 9 Rijksmuseum Amsterdam, nr. RP-T-1897-A-3486.
- 10 Rijksmuseum Amsterdam, nr. RP-P-OB-66.669.
- 11 Nationaal Archief, Den Haag (NA), Kaarten Hingman, 4.VTH 2453.
- 12 NA, Kaarten Hingman, 4.VTH 3278.
- 13 Op de netkaart van Van Deventer die wordt bewaard in Madrid is wel de opstand van de Blauwe Toren te zien, zij het zeer schematisch.
- 14 Regionaal Archief Gorinchem, THA, PK 24.
- 15 Van der Lof 1983 (noot 5), 19.
- 16 Kemp 1656 (noot 6), 310.
- 17 Ook in het bestek voor het timmerwerk werd bepaald dat de bovenbouw ver-

- deeld werd in vier huysen van 34 bij 22 voet (waarschijnlijk de Antwerpse voet = 28,68 cm), die samen de armen van een Grieks kruis vormden met als centrum een binnenplaats. In de oksels van de vier armen waren er vier volumes, 'stagen' genoemd, met een driehoekige plattegrond ('driecante oft leepe'). NA, GRK, 5008, los stuk. Voor de campagne van Rombout Keldermans zie: T. Hermans en E. Orsel, 'De verbouwing van de Blauwe Toren te Gorinchem in 1524-1525', in: T. Hermans e.a. (red.), 'Zij waren van groote en zware steenen'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen in Nederland, verwacht 2017; Hurx verwacht 2017 (noot 3).
- 18 NA, Kaarten Hingman, 4.VTH 885A en 885B.
- 19 Archeologisch onderzoek zou mogelijk meer duidelijkheid kunnen verschaffen over de betrouwbaarheid van de afbeeldingen, maar er zijn nog geen systematische opgravingen verricht naar het kasteel. De rapporten van de incidentele opgravingen van de voorburch laten zien dat de bodem weliswaar flink is verstoord, maar dat er nog aanzienlijke resten onder de grond aanwezig zijn. Van de grote ronde toren is helaas nog geen spoor teruggevonden. S. Dautzenberg, *Archeologisch prospectieonderzoek aan bastion v te Gorinchem* (Hollandia reeks 11), Zaandijk 1999 (ongepubliceerd rapport); A. Mientjes, *Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven en archeologische begeleiding 'plangebied Buiten de Waterpoort 4-6', Gorinchem. Tussenrapportage* (SOB Research Project nr. 2453-1610), Heinenoord 2016 (ongepubliceerd rapport); R. van Wilgen, *Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven en archeologische*

- begeleiding 'Plangebied Buiten de Waterpoort 2-6', Gorinchem, Gemeente Gorinchem. *Evaluatierapport* (SOB Research: projectnr. 2453-1610), Heinoord 2017.
- 20 Kemp 1656 (noot 6), 310.
- 21 Alleen het eerste deel dat loopt tot 1417 wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek. KB 78 C 32. Zie ook: H. Bruch, *Dirck Franckensz. Pauw (Theodericus Pauli). Kronijcke des lants van Arckel ende stede van Gorcum*, s.l. 1931, IV, XVI en XX.
- 22 Bruch 1931 (noot 21).
- 23 Kemp 1656 (noot 6), 310.
- 24 Archives départementales du Nord in Lille (ADN), B 17692. In 1468 werd hij ook aangesteld als controleur op de uitgaven voor de voorbereidingen van het huwelijksfeest van Karel de Stoute en Margaretha van York. De Laborde 1849-1852, deel 2.
- 25 '...l'amaire des comptes des ouvrages faiz a Lille, Bruges, Gorinchem et bourg d'Anvers'. ADN, B 149, f. 12v-13r.
- 26 Eerder opgemerkt door Van der Lof. Zie: Van der Lof 1983 (noot 5), 16 noot 7.
- 27 NA, GRK, 2182, f. 33v.
- 28 Van der Lof 1983 (noot 5), 20-25.
- 29 H. Hundertmark, *Vestingwerk of kasteel? Aanvullend bouwhistorisch onderzoek archeologische opgraving Buiten de Waterpoort 2-6 te Gorinchem*, Oss 2017 (ongepubliceerd rapport).
- 30 ADN, B 2050, nr. 63766.
- 31 Dirck Pauw schreef in zijn kroniek uit omstreeks 1483 al over de 'den grooten blauwe toorn'. Ook in de Informatie van 1514 komt de naam 'Blauwen Toorn' voor. Van der Lof 1983 (noot 5), 60.
- 32 Kemp 1656 (noot 6), 309.
- 33 Hermans, Orsel verwacht 2017 (noot 17).
- 34 Van der Lof 1983 (noot 5), 45.
- 35 Ook de ontwerp-tekening uit omstreeks 1506 van de noot uitgevoerde Kronenburgertoren in Antwerpen had muren van twaalf voet (de Antwerpse voet is 28,68 cm, de muren waren ca. 3,4 meter dik) en dat terwijl het bolwerk een aanzienlijke diameter had van 80 Antwerpse voeten (bijna 23 meter). B. Roosens, 'Four early sixteenth-century plans for the fortifications of Antwerp', *Architectura* 37 (2007), 145-168. Het kasteel van Limburg (België) benaderde met zijn forse muren nog het meest de veronderstelde dikte van de Blauwe Toren. Notities op de tekening gemaakt door de lokale bouwmeester Peter Bandon in 1519 vermelden dat de muren van de muurtorens 24 voet dik moesten zijn. Algemeen Rijksarchief Brussel, Kaarten en plattegronden in handschrift, 1641. M. Hurx, *Architecture as profession. The origins of architectural practice in the Low Countries in the fifteenth century* (Architectura Moderna; 13), Turnhout verwacht 2017.
- 36 NA, GRK/Registers, 659A/c. Ook werd in 1512 een glazenier betaald voor een reparatie aan het raam in de binnenplaats bij de keuken, die zich op de begane grond bevond vlak bij de entree tot het kasteel: 'noch een raempt byde plaets byde cucken'. NA, GRK, 2247, f. 62v.
- 37 NA, GRK, 5008, los stuk. De voetmaat wordt niet vermeld in de rekeningen, maar geregeld werd de Antwerpse voet als een soort standaardmaat gebruikt. Bijvoorbeeld in 1526 werd het natuursteenwerk van de Blauwe Toren opgemeten in de 'Antwerpse mate'. NA, GRK, 5008, f. 61v. Ook in Schoonhoven werd in 1526 het werk aan de eerste toren het kasteel opgemeten in de 'Antwerpsscher mate' door de meester metselaar Hubrecht Frederikzn uit Bergen op Zoom en zijn neef Cornelis Frederikzn van der Goude, die later de werkmeester werd aan de Sint-Jan in Gouda. NA, GRK, 5008, f. 156v.
- 38 NA, GRK, 2246, f. 57v.
- 39 ADN, B 2053, nr. 63947.
- 40 Kemp 1656 (noot 6), 317.
- 41 NA, GRK, 4998a, f. 4r-v; 59v. Ook de bronnen over de aanleg van de nieuwe vestingwerken vermelden een artillerieplatform: '...ende 't Rondeel benoorden den zelve Toorn [=Blauwe Toren]...' Labouchère 1931, 50. Een kaart in het Nationaal Archief in Den Haag gemaakt omstreeks 1600 laat zien dat dit rondeel oorspronkelijk opgenomen werd in de stadsversterkingen. NA, Kaarten Hingman, 4.VTH 3279.
- 42 '...addita turri munitissima quam caeruleam vocant, ampliavit, decreveratque duas addere alias triangulari spatio inter se distantes...' Van der Lof 1983 (noot 5), 22. Een mooi voorbeeld van een kasteel met een regelmatige driehoek is dat van Poitiers. Dit kasteel dat al in de zestiende eeuw werd afgebroken, werd gebouwd door de hertog van Berry. Het werd afgebeeld op de achtergrond van de maand juli in *Les très riches heures du Duc de Berry*.
- 43 '...het nyew bollewerck twelke begonst es te fonderen neffens den blauwen fondamenten daer de bleekerye plach te stane'. NA, GRK, 4998a, f. 59v.
- 44 Kemp 1656 (noot 6), 309.
- 45 'Anno Domini millesimo IIIIC LXI. In profesto Sancti Lamberti martiris episcopi Leodiensis positus fuit primus lapis fundamentalis turris magna super Merwedam in castro de Gorinchem per discretum virum magistrum Johannem Merkant magistrum operis illius castri'. Dirck Pauw, *Chronicon de episcopis Ultrajectinis*, Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 1650, 1207. Het manuscript betreft een achttiende-eeuwse kopie van Pauws werk. Dezelfde datum wordt genoemd in Pauws *Kronijcke des lants van Arckel*. Zie Bruch 1931 (noot 21), 99.
- 46 Dat 1462 het beginjaar was voor de bouw wordt bevestigd door de rolrekeningen uit oktober en december 1464. Die vermelden namelijk dat 1464 het derde jaar was sinds het begin van de werken: 1462, 1463 en 1464. ADN, B 2053, nr. 63944 en ADN, B 2053, nr. 63945. Een andere reden om te twijfelen aan de datum van Kemp is dat de werkmeester Jean Marchant eind juli in 1461 nog werkzaam was in Lille. Indien hij enkele weken later in Gorinchem aanwezig zou zijn geweest, dan kan de aanlegging hoogstens een symbolisch ritueel geweest zijn dat slechts het voornemen om te gaan bouwen markeerde.
- 47 '...pour eulx informer a pluseurs maistres charpenters et machons du pays sur le fait du pillotiz et fondement de ladicte thour'. ADN, B 2047, nr. 63532.
- 48 '...et y assembler les maistres charpentiers et machons dicelle ville pour avoir leur adviz dela maniere quilz ont de pilloter en pays pour fondemens de gros ouvrages...'. ADN, B 2047, nr. 63531.
- 49 ADN, Cum. 16101, f. 5r., 10v. en 13v.
- 50 '...et que iceulx ouvrages seront tous fais sur pillotiz en quoy ledit Evrart se cognoist assez'. ADN, B 17692.
- 51 '...a fin que cesd ouvrages ne soient point totalement conduiz par gens decés marches icy sans en avoir aucuns de pardela pour veoir e ouyez l'entendement de chacune'. ADN, B 17692. De brief werd op 5 juli ontvangen in Lille en werd daarna getoond aan Jean Pinchon, de werkmeester van Palais Rihour en aan Michel de Changy, kamerheer van Filips de Goede bij wie de financiële verantwoordelijkheid lag voor de bouw van Palais Rihour.
- 52 '...pour avoir leur conseil et adviz sur le fait dudit pillotiz et pour savoir parquelle maniere on le doit soyer et affermer et pour veoir se ce que autres charpentiers avoient la commence estoit souffissant'. ADN, B 2047, nr. 63531.
- 53 'Durant le quel terme ilz estoient journelement ensemble avec maistre Evrart Sporwatre et avec ledit Jehan Marchant en disputant et en conseillant le bien diceulx fondemens en la presence du chastellain, de lescoutette et du lieutenant de drossat dudit Gorinchem dudit Fastret et dautres se cognoissans en ouvrages'. ADN, B 2047, nr. 63531.
- 54 'pour soy deviser et avoir conseil sus le fait de lassiete et des edifices de la thour quil fait faire oud. chateau et pour conclure de quelle espoisse elle seroit'. ADN, B 2047, nr. 63531.
- 55 ADN, B 2047, nr. 63532.
- 56 '...a metter sur certain pillotiz au fondement de la grosse thour...' ADN, B 2047, nr. 63534. Een dergelijke techniek is in de literatuur niet bekend.
- 57 Voor de terminologie zie: A. Salamagne, *Construire au Moyen Âge. Les chantiers de fortification de Douai*, Villeneuve d'Ascq 2001, 174.
- 58 ADN, B 2050, nr. 63765 en 63766. Deze stenen die vrijkwamen bij de winning van witte kalkzandsteen uit de omgeving van Brussel werden geregeld gebruikt voor de aanleg van dijken. Zie M. Hurx, *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden 1350-1530*, Nijmegen 2012, 158, noot 15 en P. Geleyns, K. De Jonge, 'New light on specialized xvith century construction techniques in the Low Countries', in: S. Huerta (red.), *Proceedings of the First International Congress on Construction History* (Madrid, 20th-24th January 2003), Madrid 2003, deel 2, 987-995, hier 988.
- 59 Hij leverde 69,25 last 'schorren'. ADN, B 2053, nr. 63947.

- 60 'pour convertir esdits en pillotements desdit ouuraiges'. ADN, B 2050, nr. 63767, 63768, 63769 en 63770.
- 61 ADN, B 2053, nr. 63949.
- 62 Dergelijke 'paalfunderingen op kleeft' kwamen onder andere aan het licht bij opgravingen aan de Oude Kerk in Amsterdam en de voormalige Onze-Lieve-Vrouwekerk in Leiden. J. Gawronski en J. Veerkamp, 'Over staal, kleeft en stuit. Funderingen in Amsterdam', in: J. Gawronski, F. Schmidt en M.-T. van Thoor (red.), *Amsterdam: Monumenten & Archeologie* 2 (2003), 11-23. Voor de Oude Kerk werden palen gebruikt met een lengte van ca. 5,5 meter zie: H. Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie*, Zeist/Zwolle 2004, 25 en 38-39. Voor Leiden zie: D. de Boer en H.H. Vos, 'Van Vrouwekapel tot Vrouwekerk', in: D. de Boer, H. van Oerle en H. Suurmond-van Leeuwen (red.), *Bodemonderzoek in Leiden, jaarverslag*, Leiden 1980, 67-89.
- 63 ADN, B 2050, nr. 63766.
- 64 ADN, B 2053, nr. 63944.
- 65 Geen enkele inventaris uit de zestiende eeuw vermeldt een apart gebouw dat als hôtél diendi zou kunnen hebben.
- 66 ADN, B 2053, nr. 63944.
- 67 ADN, B 2053, nr. 63947.
- 68 ADN, B 2053, nr. 63945.
- 69 Verder werd er ook gewerkt aan het logis van meester Jehan le Gros, de audencier van Karel de Stoute.
- 70 ADN, B 2057, nr. 64293.
- 71 '...et tout ce pour emploier a la cappe que on fait pour couvrir lesdits ouuraiges de la grosse thour commencee oud. chasteau...'. ADN, B 2057, nr. 64295.
- 72 Op 12 december kreeg Aert Ghysbrechtzn betaald voor kerksparren: '...pour emploier a faire la couverture d'une grosse thour'. ADN, B 2057, nr. 64294.
- 73 ADN, B 2057, nr. 64297.
- 74 '...de gros karreaux de pierre des karrier de Namur tailliez au chyseau pour faire le dehors d'une grosse thour que icelui seigneur fait faire oud. chasteau...'. De kwitantie vermeldt ook netjes de afmetingen van de blokken, ze moesten tussen 1 en 1 ¼ voet hoog ('hault') zijn, 2 tot 3 voet lang ('de front') en 2 ½ voet diep ('queue' = gestaad): ca. 30 cm x 70 cm x 70 cm. ADN, B 2057, nr. 64292.
- 75 Aurelius 2011, f. 314r. Kemp schreef ook dat het kasteel onvoltooid bleef, maar doelde daarbij op de plannen voor de veronderstelde twee additionele torens van blauwe hardsteen. Kemp 1656 (noot 6), 310.
- 76 Van der Lof 1983 (noot 5), 41.
- 77 ADN, B 149, f. 13r.
- 78 A. Greve en É. Lebailly, *Comptes de l'Argentier de Charles le Téméraire, duc de Bourgogne. Vol. 1 – Année 1468. Le registre B 2068 des Archives départementales du Nord* (Recueils des historiens de la France. Documents financiers et administratifs, 10), Parijs 2001, 290-291; A. Greve en É. Lebailly, *Comptes de l'Argentier de Charles le Téméraire, duc de Bourgogne. Vol. 2 – Année 1469. Le registre CC 1924 des Archives générales du Royaume, Bruxelles* (Recueils des historiens de la France. Documents financiers et administratifs, 10), Parijs 2002, 139.
- 79 Greve en Lebailly 2001 (noot 78), 34; Greve en Lebailly 2002 (noot 78), 16-17; ADN, B 2071, nr. 65285. V. Bessey, V. Flammang en É. Lebailly, *Comptes de l'Argentier de Charles le Téméraire, duc de Bourgogne. Vol. 3/1 – Année 1470. Le registre CC 1925 des Archives générales du Royaume, Bruxelles* (Recueils des historiens de la France. Documents financiers et administratifs, 10), Parijs 2008, 29. ADN, B 2093, nr. 66973.
- 80 'Noch uitgeven byden voirs. heer Jacop gedaen om die voye beneden aen die eerste staedze vande blauwen torn te doen leggen vand blauwen groiten steenen omtren den zelven torn te voeren liggende om daervut defense te moegen doen tot bewaernisse vande vorn. slote'. NA, GRK, 2214, f. 45r.
- 81 'Ander costen gedaen om tmaken van een nyen voye oft borstweeringe int oeverste vande blauwen torn van eenen steen dicke ende aldaer gemaect een waechuys ende om nyen werck ende den vloer vand selven torn te overleggene mit bacsteene op dattet werck niet verderven noch ... en soude'. NA, GRK, 2214, f. 45r. Dat men oorspronkelijk van plan was de toren te voorzien van een lage weermuur of 'fausce-braie' aan de basis en een borstwering met mezekouwen boven op de toren kan ook worden afgeleid uit de beschrijving Olivier de la Marche van de maquette van de Blauwe Toren uit 1468 die volgens hem 'bachicolemens' en 'faucles braies' had. O. de la Marche, *Mémoires d'Olivier de La Marche. Maître d'hotel et capitaine des gardes de Charles le Téméraire* (geredigeerd door H. Beaune, J. D'Arbaumont), Parijs 1883-1885, deel 4, 124.
- 82 Het aandeel van de Bossche meester Claes lijkt minder groot geweest te zijn, hij was weliswaar drie dagen lang op de bouwplaats aanwezig om de plannen te bespreken, maar werd niet in Den Haag uitgenodigd.
- 83 R. Meischke, 'Het steenhouwersvak, de mensen achter de gotiek', in: R. Meischke, *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort 1988, 46-113, hier 86-88; R. de Kam, F. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht 2014, 75.
- 84 Hurx 2012 (noot 58), 220-223.
- 85 '...estoient demourees de reste des premiers ouuraiges fais oud. chasteau par maistre Evrart Sporwatre vers [?] lan LXj'. ADN, B 2053, nr. 63947. De Bosschere werkte vaker samen met Spoorwater, zie: R. Meischke, 'De "Meesters van het Steenwerk" en de Sint-Laurenskerk te Rotterdam', *Bulletin KNOB* 101 (2002), 201-213, hier 204-205; M. Hurx, 'Middel-eeuwse "prefab" in de Nederlanden? De Hollandse kerken van de Antwerpse loodsmester Evert Spoorwater', *Bulletin KNOB* 106 (2007), 112-134, hier 126-127.
- 86 ADN, B 2047, nr. 63531.
- 87 ADN, B 2047, nr. 63.532.
- 88 ADN, B 2047, nr. 63531; B 2053, nr. 63948; B 2057 64292.
- 89 Hij werd daar in de bronnen opzichter van de werken genoemd: 'commis a conduire les ouvrages de notredit seigneur en ceste ville au lieu de Rihoult'. ADN, B 5610, nr. 148308.
- 90 ADN, B 17686.
- 91 ADN, B 17686.
- 92 ADN, B 17692.
- 93 Algemeen Rijksarchief Brussel, Algemene Rekenkamer, 632, f. 104r-v.
- 94 'Meester Jan Marchant meester van myns genedig heeren nyen wercken tot Gorinchem, tot Huesscheden...' NA, GRK, 2204, zonder folionummers. Voor Loevestein: NA, GRK, 2211, f. 61r.
- 95 NA, GRK, 2214, f.44v.
- 96 '...et droit devant icelle [de tafel van Karel en Margaretha] estoit une grande, puissante et haulte tour representant celle de Gorchem à façon de pierre bleue, bachicolemens, faucles braies et tout...' Olivier de la Marche 1883-1885, deel 4, 124 (noot 81).
- 97 L. de Laborde, *Les ducs de Bourgogne. Études sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le xve siècle et plus particulièrement dans les Pays-Bas et le Duché de Bourgogne*, Parijs 1849-1852, deel 2, 326.
- 98 'Hi hadde oec beghinnen te maken een alten wonderlijcken structure ende forresse an tcasteel van Gorichom; ten worde niet volbrocht'. Cornelius Aurelius, *Die cronyncke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant, met die cronike der bisdommen van Utrecht (Divisiechroniek)* (red. Aarnoud de Hamer), s.l., 2011, f. 314r., <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/divisiechroniek/>.
- 99 R. Vaughan, *Philip the Good. The apogee of Burgundy*, Woodbridge 2002 (eerste druk 1970), 340.
- 100 M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*, Hilversum 2000, 311.
- 101 Van der Lof 1983 (noot 5), 36.
- 102 Van der Lof 1983 (noot 5), 37-38.
- 103 Een belangrijke uitzondering is de grootste donjon ooit gebouwd, die van het kasteel van Coucy die een diameter had van 31 meter.
- 104 K. De Jonge, 'Het Paleis op de Coudenberg te Brussel in de vijftiende eeuw. De verdwenen hertogelijke residenties in de Zuidelijke Nederlanden in een nieuw licht geplaatst', *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art* 60 (1991), 5-38; K. De Jonge, 'Bourgondische residenties in het graafschap Vlaanderen. Rijsel, Brugge en Gent ten tijde van Filips de Goede', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 54 (2000), 93-134; K. De Jonge, 'Adellijke residenties in en buiten de stad', in: K. De Jonge, P. Geleyns en M. Hörsch (red.), *Gotiek in het hertogdom Brabant*, Leuven 2009, 63-99.

- 105 Voor een meer gedetailleerde reconstructie van de plattegrond aan de hand van archiefbronnen zie: Hurx verwacht 2017 (noot 3).
- 106 De Jonge 1991 (noot 104); De Jonge 2000 (noot 104); S. Périneau, *Le palais Rihour à Lille (1453-1664). Mémoire de Maîtrise d'histoire de l'art moderne*, Villeneuve d'Ascq 2001 (ongepubliceerde scriptie); De Jonge 2009 (noot 104).
- 107 Dergelijke kabinetten konden ook van een bestaande slaapkamer worden afgescheiden door middel van een simpele houten scheiding. Bijvoorbeeld, in 1512 werd een timmerman betaald voor het maken van een nieuw kabinet in de 'jonkherenkamer': 'een vertreck in myns joncheeren camer ondervangen ende inde selve camer gemaict een nyeu vertreckcamerken ofte contoerken ende dan van binnen beschoten met wagenshot'. NA, GRK, 2247, f. 60v. Het is niet duidelijk waar deze kamer zich bevond.
- 108 Het Coudenbergpaleis had zelfs twee kamers met een tegelkachel, een grote en een kleine 'pale'. De Jonge 2009 (noot 104), 76.
- 109 Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink 1996 (noot 4), 106. In Zuid-Frankrijk zijn er enkele voorbeelden van ronde kastelen, zoals dat van Polminhac bij Cahors, maar het lijkt onwaarschijnlijk dat deze bekend waren in de Lage Landen in de vijftiende eeuw. J. Mesqui, *Châteaux et enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence*, Parijs 1991, deel 1, 54-55.
- 110 J. Munby, 'Reconstructing the Round Table. Windsor and beyond', in: J. Munby, R. Barber en R. Brown (red.), *Edward III's Round Table at Windsor. The house* of the Round Table and the Windsor festival of 1344, Woodbridge 2007, 119-134, hier 132-133; Wessex Archaeology, *Queenborough Castle, Isle of Sheppey, Kent. Archaeological evaluation and assessment of results* (unpublished report no. 59470.01), Salisbury 2006.
- 111 T. Tatton-Brown, 'Windsor Castle before 1344. The early topographical development of Windsor', in: J. Munby, R. Barber en R. Brown (red.), *Edward III's Round Table at Windsor. The house of the Round Table and the Windsor festival of 1344*, Woodbridge 2007, 13-28, hier 13; J. Munby, 'Carpentry works for Edward III at Windsor Castle', in: N. Saul (red.), *St George's Chapel. Windsor in the fourteenth century*, Woodbridge 2005, 225-237, hier 233-234.
- 112 Zie ook Hurx verwacht 2017 (noot 3).

DR. M. HURX is universitair docent Kunstgeschiedenis (Universiteit Utrecht) en auteur van *Architect en aanneemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden 1350-1530* (bekroond met de Karel van Manderprijs,

2016). In 2013 ontving hij een NWO Veni-subsidie. Binnenkort verschijnt van zijn hand *Architecture as profession. The origins of architectural practise in the Low Countries in the fifteenth century* bij Brepols Publishers.

'AN OLD, WONDERFUL STRUCTURE AND FORTRESS' CHARLES THE BOLD'S BLAUWE TOREN IN GORINCHEM

MERLIJN HURX

Despite its significance as the only Burgundian residence built *ex novo* in the Northern Netherlands, little is known about Charles the Bold's castle in Gorinchem. The Blauwe Toren (Blue Tower) was constructed between 1462 and 1478 when Charles was still Count of Charolais, but the ill-fated castle was demolished at the end of the sixteenth century. Until now, there have been few sources of information on the tower, but an in-depth analysis of newly discovered archival material has revealed the names of the master builders and suppliers of building materials, as well as the dates of the chief building campaigns.

Charles invited the most prominent architects active in the Northern Netherlands, including Jacob van der Borch, master of works at Utrecht Cathedral, Master Claes of Saint John's in 's-Hertogenbosch, and Evert Spoorwater, master of works on various important churches in Brabant and Holland. The main designer of the castle, however, was Jean Marchant. His name has fallen in oblivion, but in his own time he was an important master builder; before arriving in Gorinchem, he had been master of works at Palais Rihour, Philip the Good's residence in Lille.

Besides names and dates, archival sources have also allowed the exact reconstruction of the internal layout, thereby spectacularly altering the understanding of its design. Hitherto, the castle's conspicuous round tower was believed to accord with the thirteenth-century tradition of large donjons. However, this research shows that the tower had an exceptionally large diameter of some 35 metres and a central courtyard around which the main formal rooms were organized on the bel étage. The residential quarters of Charles and his wife Isabella of Bourbon were smaller than the ducal apartments of the Coudenberg Palace and Palais Rihour, but included rooms that clearly reflect their high status. Particularly rare at that time, was the existence of a stove and a room to store spices. The tower's dimensions, the open courtyard, and the fact that the formal rooms were all on the same level indicate that the building had little in common with the traditional keep typology, but instead resembled the exceptional design of circular castles like Castell de Bellver on Mallorca, and Queenborough Castle and the Windsor Castle keep in England.